

Kutsaldan Sekülere: Değişen Ölüm Algısı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme

From Sacred to Secular: A Sociological Analysis on the Changing Perception of Death

Kadriye DURMUŞOĞLU

*Din Sosyolojisi Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Bursa
Sociology of Religion PhD Student, Uludağ University, Department of Philosophy and Religion,
Bursa, Turkey
(durkad11@gmail.com)*

Kemal ATAMAN

*Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İstanbul
Professor, Marmara University, Faculty of Theology Department of Philosophy and Religion
İstanbul, Turkey
(ataman66@hotmail.com)*

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 07 Haziran / June 2018
Kabul Tarihi / Accepted : 13 Haziran / June 2018
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2018
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume: 5 - Sayı / Issue: 1 - Sayfa / Pages: 123-149

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright

Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Bülent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: Bir bireyin, bir toplumun hatta bir medeniyetin hayat ve ölüm karşısındaki duruşu, hayatı ve ölümü duyuş, sezış, algılayış, düşünüş ve kavrayış düny görüşlerine göredir. Dünya görüşlerindeki değişim, hayat ve ölüm karşısında duruşu da değiştirir. Ölüm karşısında sergilenen duruş, aslında hayata nasıl bakıldığı, hayatın nasıl anlaşıldığıyla ilgilidir. Diğer bir ifadeyle ölüm hakkındaki her yorum, özünde hayatın anlamı üzerine yapılan bir yorumdur. Post/modern zamanlarda ölüm gerçekliği, giderek konuşulmaması gereken, yaşarken unutulması gereken bir duruma dönüşmektedir. Geçmişte olduğu gibi hayata ışık tutan, hayatın bir parçası, hatta hayatın özsuyu olarak görülmez haldedir. Ölümle hayat arasındaki ilişki giderek kopmakta ve aralarındaki mesafe gün geçtikçe artmakta, geçmişteki iç içelik ölümün hayatın çok uzağına taşınmasında yerini kaçışa bırakmaktadır. Modern seküler dünya görüşünün, acı ve ölümü anlamsız, korkunç, ihmal edilmesi ve mümkün olduğunca uzun süre ertelenmesi; ağırı ve acı dayanılmaz hâle geldiğinde de derhal gerçekleştirilmesi gereken bir olgu anlayışını giderek zihinlere

yerleşiyor. Kişinin özerk bir birey olarak hayatı üzerinde yegâne otorite oluşu, ölümü zaman, yöntem ve durumu kendi kontrolünde olan kişisel tasarıma dönüştürerek ilâhi yazgı olmanın dışına çıkarıyor. Hayatın değer ölçüsü yaşam kalitesi oluyor. Bu çalışmada modernite din ilişkisini, sekülerleşme paradigması düzleminde ölüm gerçekliğinden hareketle ele alacak ve sekülerleşme sürecinin çok boyutlu niteliğini ölüm olgusu üzerinden ortaya koyacağız.

Anahtar Kelimeler: Sekülerleşme, Seküler ölüm, Acı ve ölüm, Hayatın ve ölümün anlamı.

Abstract: *The attitude of an individual, a society or even a civilization towards life and death, the perception, sensations, thinking, and understanding the life and death is based on their philosophy of life. Changes in their worldviews will necessarily change their attitudes towards life and death. We are witnessing a time in which the reality of death is transformed into a state where overvaluing life and postponing and even forgetting death have become desired and dominant norms. Death is not seen as shedding light on life, a part of life or even the sap of life anymore. The relationship between life and death is gradually breaking, and the gap between the two is growing, making suffering and death meaningless, scary, something to be ignored and to be postponed as long as possible. Yet, when the pain and suffering become unbearable, death should be performed immediately to end the suffering. When the individual considers him/herself as "autonomous," he/she becomes the sole authority on life, making the death into a personal design whose time, way, and state is under his/her own control; thus, putting the death outside the divine destiny. The value of life becomes the quality of life. This study aims to analyze the relationship between modernity and religion with a specific interest in the reality of death by focusing on the so called "secularization paradigm," considering the multi-dimensional nature of the process of secularization in terms of the phenomenon of death.*

Key Words: *Secularization, Secular death, Suffering and death, Meaning of life and death.*

GİRİŐ

Batı'da 16. yüzyılda başlayan, özellikle 18. yüzyılın sonuyla 19. yüzyılda yoğunlaşan ve hızlanan adına "modernleşme" denilen çok katmanlı ve çok boyutlu sosyal dönüşüm süreci, Avrupa'da yaşanan Rönesans ve reform hareketlerini, coğrafi keşifleri, Aydınlanma projesi ve sanayi devrimi gibi her biri birbirine bağlı çok sayıda süreci içerir. Sekülerleşme, bu süreç ve bu sürecin dini algılamada, dinî hayat tarzında, dinî değerlere bağlılıkta ortaya çıkardığı değişim ve dönüşümün adıdır. Özelde algı değişikliği, genelde ise dünya görüşü ve zihniyet değişiminde ifade edilebilecek durum; yapısal değişimin sosyal, ekonomi, siyaset ve özel hayat boyutlarında görünüm alır. Toplumsal ve siyasal dönüşümlerin ortaya çıkardığı sekülerleşme süreci, kuşkusuz farklı değişkenleri içinde barındıran çok katmanlı bir değişime işaret eder.

Seküler bir söylemin gelişiminde her şeyin nasıl sekülerleştiğini göstermek gerektiğine dikkat çeken Sommerville, "Dinî referanstan lâ dini olana kayma" olarak ifade ettiği sekülerleşmeyi zihniyeti oluşturan parametreler çerçevesinde çözümler.¹ Chadwick, 19. yüzyılda kiliseye gitme alışkanlığının azalmasını, insanların yaşayış tarzlarındaki ve dolayısıyla hayat felsefelerindeki değişimden kaynaklandığına dikkat çeker.² J. Hillis Miller *The Disappearance of God* adlı eserin girişinde, "İnsanlar sabah uyandığında birdenbire Tanrı'nın yokluğuyla karşılaşmadı. Seküler dünya bir dizi terk etmeden ibaret olsaydı, sadece bunların kaybı olur, kökleşmezdi. O modern düşünceye bütünüyle hâkim oldu."³ diyerek sekülerleşme sürecinde ortaya çıkan değişimin aslında modern dünya görüşünün bir neticesi, onun kuşatıcı bir hayat felsefesi olarak dinî dünya görüşünün yerini alması olduğunu vurgular.

Grek düşüncesinden itibaren batı düşünce tarzının seküler ve profan zemini, vahyî düşünme tarzıyla karşılaştığında vahyin etkisinde mahiyet değiştirmeye yönelir. Kadim dönemlerde, Tanrı, sadece varlığın değil, değer, iktidarın kaynağı, bilginin konusu ve nihaî amacını oluştururken, Reformasyon'la birlikte Hristiyanlığın seküler bir zemine yerleştirilme çabasında manevî alan da çözülüş ve hala devam etmekte olan seküler ve profan bir sürece başlamıştır. Modern dünya görüşü, büyük ölçüde 17. yüzyılda yeni bir tarih, yeni bir zaman ve insan anlayışıyla teşekkül eder. Bilen ve düşünen özne öne çıkar, insanın özü, matematiği model kabul etmiş akla indirgenir.⁴ Temel ilkesi "doğayı akıl aracılığıyla yenme ve şekillendirme" olan bir teknik uygarlık anlayışına yol açar.⁵ Bilginin kaynağının din yerine akılda temellendirilmesiyle kilise doğmasına karşı bilimsel dogmayla meydan okunur. Bilginin içeriği Kapitalist toplumun sürekliliğini garanti altına alan ve gelişmesini sağlayan amaçsal-rasyonel eylem biçimlerini akılcılık ve bilimsel olarak tanımlar; bunun dışında kalan bireysel karar alma ve davranış biçimleri ise "akıl dışı" kabul edilir.⁶ Modernleşme sürecinde bilim, Lyotard'ın tabiriyle "meta anlatı"lardan biridir. Bilim her tür maddî, fiziksel, psikolojik ve sosyal problemi çözebilir ve bunları çözmek için gerekli araçlara da sahipliğinde algılanır. Bilim sayesinde dünyanın insan için her alanda daha iyi olacağından şüphe duyulmaz. Modernleşmenin toplum merkezindeki Tanrı'nın yerine bilimi yerleştirmesi, dinî inançlara ancak özel hayat dâhilinde yer bırakır.⁷

1 C. John Sommerville, "Stark Age of Faith Argument and the Secularization of Things: A Commentary," *Sociology of Religion*, Vol. 63, No. 3 (Autumn, 2002), (361-372): 362-363.

2 Owen Chadwick, *The Secularization of The European Mind In The Nineteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002): 12,14-5.

3 Susanna Lee, *A World Abandoned By God: Narrative And Secularism* (Massachusetts: Rosemont Publishing & Printing Corp., 2006), 12.

4 Paul Cliteaur, *Secular Outlook*, (USA: Wiley Blackwell,2010):57-61, 234-244; Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, (İstanbul:Say Yayınları,2009): 252-253.

5 Shabbir Akhtar, *The Quran and the Secular Mind:A Philosophy of Islam* (USA: Routledge Taylor & Francis Group 2007):200-205; Cevizci, *Felsefe Tarihi*,253.

6 Jürgen Habermas, *Rasyonel Bir Topluma Doğru*, çev. A. Çiğdem ve M. Küçük, (Ankara: Vadi Yay., 1992), 115.

7 A. Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. H.Tufan, (İstanbul:Yapı ve Kredi Yay., 1994), 24.

“Dünya hakkında özerk, tümüyle seküler perspektif olarak bilim”⁸ teolojik bakış açısının etkisini azaltır.⁹ Martin’e göre bilim ve teknolojideki gelişime bağlı olarak “dinin genel anlamı artar, olasılık durumu sınırlanır ve ilâhî sınırların kapsayıcılığı çok daralır.”¹⁰ Bilimin tarihsel kökleri çok gerilere, hatta batı dışı toplumlara uzanmasına rağmen modern bilim, kendini modern batı uygarlığının tipik bir ürünü olarak sunar. Oysa önceleri bilimin yöntemleri, teknikleri bir kültür olayıdır. Modern sonrası bilimse, “o dönemde gerçek olanaklarla donatılmış bir gelenekle zenginleşmiş, farklı eğilim ve yönelimleri birleştirebilecek güçte alternatif bir yol olarak doğal felsefe diye tanımlanan unsurun karşısına konulan büyüdü hermetik dünya görüşüne alternatif olarak oluşturulur.”¹¹ Wilson, bilimin hayatın her alanını kuşatan gücünde dine bilim karşısında imkan tanımaz.¹² Bilim ve teknolojinin din üzerindeki etkilerinin daha ziyade yanlış anlaşıldığını işaretlerle Bruce, teknolojik gelişmenin din üzerindeki etkisinin bilimden daha önemli olduğunu öne sürer. Ona göre, “teknoloji sekülerleştirme gücüyle insanların dine başvurduğu olayları azaltır. Bilim ve teknoloji ateistleri oluşturmaz ancak insanların dinle meşguliyetini ciddi şekilde azaltır.”¹³ Dobbelaere bilimin artan gücünün bireysel dindarlık üzerinde ateizmle neticelendiği mukadder bir süreçte işaret eder. Düşünceden her türlü antropomorfizmin *bütünüyle* uzaklaşması, “Tanrı’nın *şahıs* olarak” düşünüldüğü geleneksel tasavvuru, bir “hayat enerjisi”ne, bir “ruhsal güce” inanmaya dönüştürür ve neticede kademeli olarak agnostisizme ve ateizme ulaşılmasına yol açar ki bu dinî pratiklerin uzun vadeli çöküşünü açıklar.¹⁴ Jenkins’e göre, “Modern bilimin yükselişi, insanî tecrübeyi yorumlamada dinin yerini alarak Hristiyanlığın ölümünü kolaylaştırır.”¹⁵ Teknik olarak etkin mekanik düzen, inanca güveni azaltır. Teknik rasyonelliğin gelişimi giderek kamusal hayatta doğaüstü etkinin ve ahlâkın yerini objektif performans ve pratik kanıtlara bıraktırır.¹⁶ Sağlık örgütü içinde de dinî çerçeve kırılır ve sağlık sorunlarını tedavi eden bir meslek olarak tıp, bireysel iyileştiricilerin ve doktorların özel sâikleriyle sınırlandırılır. Ahlâk gerek bireysel davranışa atıfla gerekse ahlâk felsefesi bağlamında dinden koparılır.¹⁷ Kapitalist piyasa değerlerinin toplumun her alanında hâkimiyeti,

8 Peter L. Berger, *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion* (New York: Doubleday:1967), 107.

9 Bryan Wilson, *Religion in Secular Society* (Oxford:Oxford University Press,1982), 63-64,67.

10 David Martin, *The Religious and The Secular* (London: Routledge&Kegan Paul, 1969), 116.

11 Paolo Rossi, *Gemi Batıyor Seyreden Yok İlerleme Fikri*, çev. Durdu Kundakçı, (Ankara:Dost Yay., 2002): 42-3.

12 Wilson, *Religion in Secular Society*: 73-74.

13 Steve Bruce, *God is Dead: Secularization in The West* (Malden: M.A.Blackwell, 2002), 27; Wilson, *Religion in Secular Society*, 43.

14 Karel Dobbelaere, “Toward an Integrated Perspective of the Processes Related to the Descriptive Concept of Secularization”, in, William H. Swatos, Daniel V. A. Olson, (ed.): *The Secularization Debate*, (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, ,2000),(21-39),26.

15 Philip Jenkins, *God’s Continent Christianity, Islam and Europe’s Religious Crisis*, (Oxford: Oxford University Press, 2007), 26.

16 R. Wallis, Steve Bruce, “Secularization: The Orthodox Model”, *Religion and Modernization : Sociologists and Historians Debate The Secularization Thesis*, Ed. Steve Bruce, (Oxford: Clarendon Press, 1992), 14.

17 David Martin, “Does The Advance of Science Mean Secularization?” <http://www.thedivineconspiracy.org/Z5218D.pdf>.

manevî ve ahlâkî boşluğa yol açar. Süreç içerisinde politik alan dışında evrensel insan hakları, gizlilik, hoşgörü, düşünce özgürlüğü ve farklılık gelişir, ancak bunlar ne manevî ne de etikdir. Modernite öncesinde ahlâk, bütünüyle dinî aktörün kontrolünderken sekülerleşme bu geleneği değiştirir. Artık ahlâki sorunlar, her yeredir; sanat, spor, iş, eğitim, tıp gibi alanların etiğinden söz edilir. Ancak genel ilkelere dayalı sürekli, her yerde her durum için geçerli olan dinî doktrin temelli evrensel olarak kabul edilen bir ahlâk artık mevcut değildir.

*Şimdi sanki her alanın kendi özel etik kuralları olması gerekir gibi görünüyor... Bu farklılaşmış etik kurallar aşkın güç tarafından vazedilen bir kurala değil, somut durumların niteliklerine referansla bir tartışma konusu olarak düşünülüyor. Evrensel ve genel bir etikten pratik verileri ve insanların bakış açılarını dikkate alan durumsal ve yönetsel bir etiğe doğru yol alınıyor.*¹⁸

Hristiyanlığın teknolojik işlevinin yerini alan bilim, doğal fenomeni açıklamada daha iyi olmasına rağmen batı toplumu için ahlâki bakış açısı temin edemez. Yeni teknolojiyi oluşturan bilim, batıda ahlâki en önemli tartışma konusuna çevirir. "Ahlâk gerek bireysel davranışa atıfla gerekse ahlâk felsefesi bağlamında dinden ayrılabilir." düşüncesi, toplumda dayanışmanın nasıl temin edilebileceği sorunsalını tekrar önümüze koyar. Zira, ortak bir mutabakat ortamının bulunmadığı toplumlarda kriz kaçınılmazdır. Sınır tanımayan yapısında bilim; kürtaj, genetik kopyalama, ötenazi gibi hayatın tam da merkezinde bulunan pek çok hususta pratik sorunlara yol açar. Sonuç olarak, Batı toplumu bilimin teknolojik egemenliğinde ortaya çıkan ahlâki sorunlara yeni çözümler bulma arayışına girer. "Etik, teknolojinin engellerini aşmada bir toplumun karşılaştığı temel açmazdır. Hristiyan etiğin dışında etiğin olmayışı batıyı, Hristiyan etik ve hiçbir etik arasında tercihe yöneltti."¹⁹

Dinî Ölümden Seküler Ölümüne

Aydınlanma çağında, sekülerleştirici güçler çoğu alanda dinî otoritenin sosyal etkisini aşındırır. Bunun sonucu olarak din, neredeyse her alanda denetimini kaybeder. Bu süreçte ölümün anlamı, özellikle dikkate değer bir dönüşüm geçirir. Tıbbın büyük bir toplumsal kurum olarak gelişmesiyle, din kurumunun toplumsal öneminin azalması eş zamanlı seyredir.²⁰ Teknik gelişmeler, ölümsüzlüğe açılan kapıları çağırıştırır. Gadamer bilimde geline noktanın vehâmetinin hiç de öyle değiştirilecek bir şey olmadığını, ölüm tecrübesi üzerinden şöyle ifadelendirir:

Bilim ve teknoloji sayesinde elde edilen tabiatın bu modern tarzda kontrolü hususunda mevcut sınırları insan hayatında açıkça bu şekilde belirleyen başka

18 Liliane Voye, "Secularization in a Context of Advanced Modernity", *Sociology of Religion*, Vol. 60, No. 3 (Autumn, 1999): 275-288.

19 Graeme Smith, *A Short History of Secularism*, (Newyork: I.B.Tauris, 2008): 39-40.

20 Jean Bauberot, *Dünyada Laiklik*, çev. Ertuğrul Cenk Gürçan, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2008),50.

hiçbir tecrübe yoktur. Başarabileceğimiz şeyin kesin sınırını ortaya koyan şey, yaşamı yapay tarzda korumayı hedefleyen tamamen bu büyük teknolojik gelişmelerdir.²¹

4. yüzyılda Hristiyanlığın yükselişinden önce Yunan filozofları arasında özellikle Staocular, ölümü hayatın en önemli olayı kabul etmiş, iyi yaşamayı öğrenmenin iyi ölmeyi ya da iyi ölmeyi öğrenmenin iyi yaşamayı öğrenmek olduğunu düşünmüşlerdir. Hatta intiharı yücelterek ölümü kontrol etmek istemişlerdir. Mutluluk dolu acıdan kurtulmuş bir ruh dinginliği arayan Epicuros'a göre büyük acılar yoktur; acı elle tutulup gözle de görülmez. Korku bıkırtıcıdır ve ölüm anlık olduğundan korkuya yer yoktur.²² Ölümünden korkmak anlamsızdır, çünkü yaşadığımız sürece ölüm yoktur. Ölüm gelince de biz yok olmuş olacağız. İnsanların beden ölümünden korktuklarını fakat asıl korkulması gerekenin ruhun ölümü olduğunu²³ vurgulayan Epictetos'a göre, başak için sararıp olgunlaşmamak ne ise insan için de ölmek odur.²⁴ Seneca'ya göre, sadece yaşamaktan vazgeçmeye istekli ve hazır olanlar hayatın gerçek tadını alabilir. "Yaşamak büyük bir sorun değildir. Bütün hayvanlar yaşıyorlar. Şerefle, sağduyuyla, cesaretle ölmekse asıl büyük olan bu!"²⁵ "Vaktinden önce mutsuz olmak gerekmez. İki şeyi kaldırmak yeterlidir: Hem gelecek korkusunu hem eski felaketlerin anısını: Biri beni ilgilendirmez artık, öteki daha başıma gelmemiştir."²⁶ Sokrates'e göre ölmek ruhun bedenden ayrılmasıdır. Bedensel hazlardan bütünüyle uzak kalmak da ölümle eş değerdir. Ruh bedenle ilişkisini en alt düzeyde tutmalıdır ki var olanı kavrayabilsin. Bilgi ancak ölümden sonradır. İyi bir insan için hayatta da ölümden sonra da herhangi bir kötülük söz konusu değildir. Platonun zamanında ölümsüzlük yöneticilerin alanıdır;²⁷ gelişim insanın sınırlamalardan özgür hâle gelmesidir. Antikçağda mutsuzluğun ortadan kaldırılması, Ortaçağda yerini acının yüceltilmesine bırakır. Ölüm, insan biçimli bir figür olmaktan çıkıp bir özbilince, açık duran mezarın sürekli farkındalığına dönüşür. Ruhun ölümsüz olduğunu öne süren Hristiyanlıkla ölümsüzlük anlayışı, insan hayatının ölümle sona erdiğine ilişkin olguyu yadsır. Ölüm geniş halk yığınları için "öteki dünyaya nihâi geçiş anı"dır. Doktorun ölüm saatinin yaklaştığı konusunda uyarıda bulunmaması, ölüm için dinî vecibelerin yerine getirilmesine imkân bırakmaması nedeniyle cezalandırıcıdır. Nedâmetini ifade edemeden ve günahları bağışlatmadan öte dünyaya gitme son derece rahatsız edicidir. Bir Hristiyandan beklenen ölüm için hazırlanmasıdır, arınması ve kutsanması gerekir. İntihar Tanrı'nın takdirine karşı

21 Hans George Gadamer, "Ölüm Tecrübesi", çev. Ali Rıza Aydın, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II S: 1, 2002 (105-112), 106.

22 Pascal Bruckner, *Ömür Boyu Esenlik*, çev. Birsal Uzma (İstanbul: Ayrıntı Yay., 2012), 152.

23 Epiktetos, *Düşünceler ve Konuşmalar*, çev. Burhan Toprak (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1967), 54.

24 Epiktetos, *Düşünceler ve Konuşmalar*, 76; Bruckner, *Ömür Boyu Esenlik*, 153.

25 Lucius A. Seneca, *Ahlaki Mektuplar*, çev. Türkan Uzel (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1992), 77.

26 Seneca, *Ahlaki Mektuplar*, 78.

27 Zygmunt Bauman, *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*, çev. Nurgül Demirdöven (İstanbul: Ayrıntı Yay., 1992), 83.

gelme olduğundan yasaktır. Çünkü hayat her türlü nimetin üzerinde korunmuş olmak için temel bir iyi olarak yerini alır. Onurlu olma insana özgüdür. Acıdan korkulmaz bilakis acı arzulan, istenendir. O ne kusur ne de gayesizdir. Mesihin çektiklerini paylaşımıdır. Ölümçül hasta, sevgi topluluğunun bir üyesidir.²⁸

15. yüzyılın sonunda hayat boyu süren birliktelik olarak ölüm, yerini anlık bir olaya bırakır. Çizgisel zamanın son bulduğu ve insanın sonsuzlukla bulunduğu bir noktaya dönüşür, artık bir bütünün sonu değil, bir dizinin kesintiye uğramasıdır. Oysa kadim dönemlerde sonsuzluk, Tanrı'nın varlığıyla birlikte, tarihe içkindir.²⁹ "Ölümümüz her şeyin ölümü olacak" diyen Montaigne'de³⁰ temsil edildiği üzere 16. yüzyılda ölüm, öte dünyaya geçişi değil hayatın sonunu tanımlar; hayatın amacı değil, sonudur. Zaman akıp gitmekte, ölümün yakın olduğunu bilinmektedir. Sonluluk, sınırlılık ve kişisel ölümün yakınlığında yeni zaman ve bireysellik anlayışı etkilidir.³¹ Bilimsel devrimin gerçekleştiği 17. yüzyılda tıp teknolojisindeki gelişen araçlar sayesinde birey, ölümünün yaklaşım yaklaşmadığı, tedaviye devam edip etmeyeceği konusunda bilgi sahibi olur. Acılı ölüm karşısında yöntemi belirleyecek kendisidir. Ölüm anında yanındakiler sessizlik içerisinde gözlerini başka tarafa çevirir, en mahrem anında onu yalnız bırakarak ölümle rahat buluşmasını sağlarlar. İnsan cesedi, modern öncesi dönemlerdeki kutsallığını yitirerek bir nesneye dönüşür. Ancak hukuksal açıdan bir insan gibi muamele görür.³² 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde ceset üniversite kürsülerinde öğretim aracı olarak değer kazanır. Bacon, tıbbın üç görevini; sağlığın korunması, hastalığın iyileştirilmesi ve en önemlisi de hayatın uzatılması olarak belirler. Tıp, önce bu son göreve ilgi göstermese de maddî kaynağın ortaya çıktığı anda gücünü buraya yönlendirir. Cennete gitmeyi uman vaiz, ruhun varlığını inkar eden filozof, sermayesinin bir kat daha arttığını görmek isteyen tüccarın birlikteliğinde yatarken değil, çalışırken bulacak ölüm için konsensüs sağlanır. Tedavi yöntemleri, zengin olanların hastalıklarını iyileştirir; fakirlerin hastalıkları tedavi edilmez niteliğinde doğal olmayan ölüm tanımlamasına sıkıştırılır. Doğal olarak ölebilmek belli bir sınıfa özgüdür artık. Sağlık, ölümü eceliyle bekleme ayrıcalığına dönüştürür. Aydınlanmayla birlikte ölüm yetkisini hekim üstlenir. Ölüm, herkes için hem doğal haline gelir; hem de zamansız. Ölüm, doktorun tanımladığı bir hastalığın neticesidir.³³

28 Joseph Tham, "Secularization of Death in End of Life Issues, Presented at EduBioethics Workshop III-End of Life, School of Medicine, Université R. Descartes Paris V, Paris, 2007, October 3-5, 2 <http://www.uprait.org/sb/index.php/bioethica/article/viewFile/321/307>(1.4.2010 Ivan Illich, *Medical Nemesis*, (New York:Pantheon Books, 1976): 66-9; Philippe Ariens,*Western Attitudes Toward Death From the Middle Ages to Present*, (London:Johns Hopkins University Press, 1975),21-23.

29 Ariens, *Western Attitudes Toward Death*:39-42,46,56,63; Illich, *Medical Nemesis* : 32-3,128.

30 Montaigne, *Denemeler*,çev. S.Eyüboğlu, (İstanbul:Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1992), 69.

31 Ariens, *Western Attitudes Toward Death*:39-42;Illich, *Medical Nemesis* ,129.

32 Illich, *Medical Nemesis*: 68-9,131.

33 Ariens, *Western Attitudes Toward Death*,73 ; Illich, *Medical Nemesis*: 71,132-9.

Bu konuda en etkili çalışma David Hume(1711-1776)'dan gelir. İntihar hakkında kaleme aldığı eserinde insanların Yaratıcının iradesine karşı gelmemek için sefil varlıklarını uzatmaya zorlanmalarına karşı çıkar ve insanın kararları üzerinde özerkliğini vurgular. İnsanı, kararları üzerinde özerk kılmayan dünya görüşünü, batıl ve hurafe din olarak değerlendirerek eleştirir.³⁴ Thomas Aquinas'ın savunduğu intihar yasağına karşı hastalık ve dayanılmaz acı karşısında intiharın haklı bir seçenek ve cesur bir kaçış olarak ele alınmasını savunur. Fakat kendi ölümüne yol açan hastalığında savunduğu şeyi uygulayamaz. Bununla birlikte ortaya koyduğu düşünce çok etkili olur. Kant (1724-1804) bu görüşe eleştirel yaklaşarak, intiharın kategorik zorunluluk ve evrensellik ilkesine karşı bir hakaret olduğuna inanır ve Tanrı'nın insanlık üzerindeki egemenliğine yönelik bir görev olarak insan hayatının doğal kutsallığını teyit eder.³⁵ Ölümün var olduğu bir dünyaya gençleri adapte edebilmek için Russell (1712-1778), ölüm üzerinde düşüncülerinin engellenmesini tavsiye eder.³⁶

Toplumun sekülerleşmesiyle ölümle ve ölüyle ilgili dinî görüş, seküler düşünce karşısında giderek zayıflar. İnsan hayatı için Mutlak varlıkla kurulan ilişki, yerini giderek maddî olana bırakır. Bu özellikle Darwin, Spencer, Galton ve diğerlerinin ileri sürdüğü evrim teorileriyle daha da belirginleşir. İnsanı hayvanların en yüksek şekilde evrimleşmesi olduğunu düşünen bu teorisyenlerin düşüncesi, dinin yaratılış ve insanın yaratıcının katındaki halife konumuyla çatışır. Ayrıca insanın yeryüzünde yüce bir gaye için yaratılması reddedilir. 20 yüzyıla gelindiğinde USA ve Almanya'da ırk ıslahı için en uygun olanın hayatta kalması analojisine başvurulur. Bu gidiş aşkınlıktan bütünüyle kaçınan, ötenazinin sonraki destekleyicileriyle devam eder.³⁷

Hick, "Değişen Ölüm Sosyolojisi" adlı makalesinde, Batı'da da 19. yüzyıl sonlarına kadar ölüm ânını tasvir eden resimlerin istisnasız hep "kalabalık" oluşuna dikkat çeker. İnsan, yalnız veya yakınlarından sadece birkaç kişinin yanında değil, parçası olduğu topluluğun ortak inanç ve beklentileriyle desteklenerek canını teslim eder. Moderniteye kadar ölüm toplumsal bir olaydır. Hatta ölüm döşegini tasvir eden resimlerde çocuklar bile bulunur. Ölüm tecrübesi küçük yaşlarda başlar. Ölüm, âdeta başka bir diyara göç edecekmiş gibi hazırlık yapılır. Suçlular affedilir, günahlardan tevbe edilir, dünya işleri yoluna koyulur, eşdostla helalleşilir, sonra da ölüm sessizce beklenir.³⁸ Moderniteyle ölüme gidiş, ailenin ve yakınların katıldığı bir tecrübe olmaktan çıkar. Ölmekte olan kişi, bu tecrübeyi bilinçli bir şekilde yaşamaz. Tıbbi tedavi altındayken ve hastanede ölen kimsenin

34 D. Hume, *On Suicide In Hume on Religion* (London: Collins, 1963) akt. Tam, "Secularization of Death":3-5; Ariens, *Western Attitudes*,34.

35 Tam, "Secularization of Death",3.

36 Bertrand Russel, *Aylaklığa Övgü*, çev. Mete Ergin, (İstanbul: Say Yay., 1983):185-6.

37 Tam, "Secularization of Death",3.

38 John Hick, "Değişen Ölüm Sosyolojisi", çev. Turan Koç, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7,1990, 238;Ayrıca bk. Ariens, *Western Attitudes*: 34,66.

son günleri ağır uyuşturucular altında geçer. Ölüm, herkesin katılma zorunluluğu hissettiği bir olay olmaktan çıkıp doktor, cenaze işleri yöneticisi ve din adamının katıldığı bir iş haline gelir. Bu kurumsallaşma, ölümün tabuya dönüşmesinde etkilidir.³⁹ Hastanın dikkatli ve özenli bir hazırlık yapmasını gerektiren, Mutlak varlıkla gerekli nihâi karşılaşma olarak görülen teolojik anlayış, giderek yerini kontrol edilmesi veya ertelenmesi gereken korkunç bir bilinmeyen, hızlı ve acısız olarak gerçekleşmesi gereken ölümün modern vizyonuna doğru kayarken tersine tabu olan, kontrol altında tutulan, mahremiyet çerçevesinde yaşanan cinsellik giderek aleniyete dökülür.⁴⁰

Geleneksel aile yapısının dede ve ninelerimizin, hatta küçük çocukların ölümünde aşına olunan ölüm gerçeği, çekirdek aileyle hatıralarda kalır. Ölüm tecrübesinin ileriki yaşlara taşınması, sessizce kabullenilmekten ziyade öfke ve isyanı tetikler, hayata bağlılığı daha da arttırır. Oysa geçmişte kimse ölüm karşısında şişinmez, ona karşı koymaz, ölmeyeceğini sanarak diklenmez; ölüm sessiz ve sakin bir şekilde onaylanır. İşler savsaklanmaz, herkes kendine bırakılanı alarak hayat kaldığı yerden devam eder. Adeta yeni bir eve geçiş gibidir.⁴¹ Her ölüm, yaşayan kişi için bir hatırlatıcıdır: “*Ölüm, bir odadan başka bir odaya açılan küçük, ama aydınlık pencereydi, uzun bir geziye çıkma bir türlü bitmeyen uzun bir inşaat...yapı bitince...tüm dünya oraya...taşınacaktı;*” bir bilgeliği insanların ortaklaşa algılamasıydı, her ölüm, insanın kendi ölümünü düşündürdü.⁴² Böylesine tanıdık bir hâle getirilen ölümü Aries, evcilleştirilmiş olarak tanımlar, ancak bu onun daha önce yabancı olduğunu, sonra evcil bir duruma geldiği anlamına gelmez. Tam tersine, ölümün geçmişte vahşi değilken bugün yabanilaşmış olduğunu vurgular.⁴³

Modern öncesi ölüm, içinde ve özünde teslimiyet taşır. Ölüme teslimiyetin anlamı; bu dünyanın geçiciliğini bilme, ötetarafta varılacak hayatın ölümsüzlüğüne güvendir. Değişim, gelenekselin ölümü yatakta bekleyen duruşundan, modern toplumda yerini yavaşça yalnız başına ya da hastane ölümüne geçişle yaşanır. Modern tıp sisteminin hijyen kaygılarına dayalı geliştirdiği bu yaklaşım, yatak odasında kalabalık ölüm ritüellerinden sonra gelen ölümü sonlandırarak ölüme gidilen yolu yalnızlaştırır. Daha da önemlisi insanlar artık yalnızca ölmekte olan kişinin yatağının başında veya ölenin anısı karşısında altüst olmaz, bilhassa ölüm düşüncesi onları perişan eder. Artık, “insanlar hasta ölmektedir, çünkü hastane artık evde verilemeyen bakımın yeri haline gelmiştir. Daha önceleri fakirler, hacılar için bir barınak olan hastane daha sonra insanların tedavi edildikleri

39 Hick, “Değişen Ölüm Sosyolojisi”, 239.

40 Jean-Michel Sallmann, “Cadılar”, *Kadınların Tarihi*, c. 3, çev: A. Fethi, (İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yay, 2005):420,431; Erich Fromm, *Kendini Savunan İnsan*, çev. Necla Arat, 4.bas. (İstanbul: Say Yay., 1994),50 ;Ariens, *Western Attitudes*:56-7,92.

41 Hick, “Değişen Ölüm Sosyolojisi”: 236-7.

42 Nuri Pakdil, *Bir Yazarın Notları 1*, (Ankara:Edebiyat Yay., 1980): 96-7.

43 Ariens, *Western Attitudes*;13-14.

ölüme karşı mücadele ettikleri tıbbi bir merkez haline gelmiştir.⁴⁴ Dolayısıyla kentler, geleneksel insanın nazarında insana rahat döşeginde bir ölümü bile çok gören yerlerdir.⁴⁵ Oysa, “Ev ki ayrıntıdır / (Tanrı da ayrıntılardadır). / Susmalar, küçük sevinçler, küçük acılar, / küçük konuşmalar, yalnızlıklar / ... Ev ki ölmek içindir.”⁴⁶ Ölümün ve ölünenin yeri, evler değil hastaneler, huzur veya bakım evlerini içeren kurumlardır. Modern hayatın yalnızlığını kanıksamış insan doğarken yalnız olduğundan, ölünen de başkalarını varlığıyla kendisine seyirci olarak eşlik etmesini istemez. “Ölüm nedenimiz şu veya bu olabilir ama hiç kimse, hiçbir koşul altında, bir başkasının yapayalnız ölümünü ondan alamaz.”⁴⁷ İnsanların çoğu, akraba, eş ve dostların gözlerinden ırak, aileye mümkün olduğu kadar az rahatsızlık vererek ölür. Ölümün evden hastaneye dönüşümünde ölüm “yataкта ölüm” olgusunda törenin kendisini yönettiği bir şey olmaktan çıkar; inisiyatif, ailede değil, tıpkı ölmekte olan kişi gibi bir yabancı olan hekime ve hastane personeline geçer; ölüm ustaları bunlardır.⁴⁸

19. yüzyılda tıp, modernite fikrine bağlı iki tür zihinsel değişimin taşıyıcılığını üstlenir. İlki akılcı yöntemlerle bilgi ve tedavi tekniklerine dayalı pratiklerle hastanın sağlığına kavuşturulmasının insanî bir faaliyet olduğu fikrini yaymaya başlar. İnsanın sağlığına yeniden kavuşmasında Tanrı'nın takdiri, şifayı verenin ancak Tanrı olması, toplumsal olarak önemini kaybeder. Bu bakış açısı neticede ölümü öteki dünyaya geçişten ziyade hayatın sonu olarak kabul ettirir. Tedaviyle sağlığına kavuşturma hedefi, doğal ölümün pabucunu dama atmaya başlar. Giderek din adamının kontrolündeki ölümden, olayın ağırlığını hissettirmemek için aile çevresiyle doktorun hazır bulunduğu ölüme geçilir. Tedavi, son dinî vecibeleri yerine getiremeden ölen insanların sayısını arttırır. İkincisi hayatın ve ölümün biraradalığının ortadan kalkmasıdır. 18. yüzyıla gelinceye kadar mezarlıklar şehirlerin merkezine kurulur, ölümler ve canlılar birbiriyle iç içedir. Ölümlerin ölümü hatırlatması can sıkıcı ve rahatsız edici değildir. Bundan sonra ölü anormal ve tehlikeli sayılır. Normal, zararsız ve aralarına girilebilecek kişilerin arasından kovulur. Aries, modern öncesi dönemle modern dönemde ölümün farklılığın şöyle ortaya koyar: “Ölümün aynı anda hem yakın ve tanıdık hem de küçük ve zararsız hale getirilmiş olduğu eski tutum, bizim artık ölümün adını bile anmaya cesaret edemeyeceğimiz ölçüde güçlü bir dehşete dönüştüğü bugünkü tutumumuzla taban tabana karşıttır.”⁴⁹

Aydınlanma döneminden itibaren Batı mutluluğu yeryüzünde gerçekleştirme görevine soyunur. Mutsuzluk katalogları oluşturulur, kökü kazınması gereken mutsuzluk listeleri hazırlanır. Ölüm ve yalnızlığa bağlı endişeler önemsiz sayılır,

44 Bauman, *Ölümlülük*, 119.

45 Mustafa Kutlu, *Beyhude Ömrüm* (İstanbul: Dergah Yay., 2012),197.

46 İlhan Berk, *Şeyler Kitabı-Ev* (İstanbul: Sel Yay.,1990): 79,131.

47 Irvin D.Yallom, *Din ve Psikiyatri*, çev.Emre Ağanoğlu, (İstanbul: Turkuvaz Yay. 2009):37-8.

48 Aries, *Western Attitudes*, 103.

49 Aries, *Western Attitudes*: 13-14.

bunları önemseyen doktrinler aşağılanır. Bilimin, tekniğin büyümlü etkisine ve maddî gelişmelere dayalı umutlar korunur. 1872’de Samuel Butler “*Erhewon*” adlı romanında hastalığın suç olarak cezalandırıldığı, nezlenin bile zindana atılmaya neden olabildiği, cinayetin şefkat ve bakım gerektiren bir hastalık olarak telâkki edildiği, yas ve sıkıntının bir suç olarak cezalandırıldığı bir ülke canlandırır. Mutsuzluğun yadsınması, ölümün yasaklanması Bruckner’e göre 20. yüzyılın ikinci yarısında doğrulur.⁵⁰

Aydınlanma fikirleri, insana, sağlam ahlâk normlarının koyulabilmesinde bir yol gösterici olarak akla güvenebileceğini, iyiyi, kötüyü bilebilmek için Tanrı vergisi bir sezgiye ve dinî otoriteye ihtiyaç duymaksızın kendine güvenebileceğini öğretir. Aydınlanma Projesinin “kendi bilgine güven!” anlamına gelen “bilme cesaretini göster!” şeklindeki davranış ilkesi, çağdaş insanın çabaları ve başarıları için itici güç olur. Ancak ölüm, akla duyulan güveni alaşağı eder. Toplumlar aklın karşısında yenik düştüğü ölümü unutturabilmek için çeşitli kurnazlıklar üretirler ama başarılı olamazlar. Bu durumda bu utançtan söz etmeyi yasaklarlar.

Aklın gücüne pervasızca karşı koyar. Aklın gücü iyi seçim yapmak için bir kılavuzdur, oysa ölümden seçim yapma söz konusu değildir. Ölüm utanılacak bir durumdur, aklın aşağılanmasıdır. Ölüm akla duyulan güveni ve aklın söz verdiği güvenilirliği çökertir. Aklın yalanını yüksek sesle açığa vurur. Aklın sunduğu güvenilirliği içten içe zayıflatan ve sonunda yok eden bir korku salar. Akıl kendisini bu utançtan kurtaramaz.⁵¹

19. yüzyıl acıyı edepsizlik kabulünde reddederken 20.yüzyıl onu haz adına baskı altına alır. Bu hâl Bruckner’e göre, “Her yerde kendi yansımalarından başka bir şey görmeyen ve yalnızca cesaret gösterene ait hâl gelmek isteyen mutluluğun, dehşet verici körlüğüdür.”⁵²

20. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, kader kavramı, modern öncesi dönemlerdeki başat rolünü kaybetmeye başlar. Kader, bağlama dönüşür; birey artık kendi olanaklarının yegâne taşıyıcısıdır. Kişi kendi hayatının yapıcısı, kendi kendini oluşturmuş kadın veya erkektir.⁵³ Bu yüzyılda mutsuzluktan söz etmek, arkaizm ve utanmazlık kabul edilir; yaşanan, bir coşku patlamasıdır. Fakat ifade bile edilmeyen, kovulmak istenen acı tüketim dünyasında her yeri işgal edip hafızalarda bin bir şekle büründüğünde kırılmalığa dair bilinci arttırarak çoğalır ve neticede kutsallaştırılır. Batı toplumunda bir tabu, bir belirsizlik alanı hâline gelince çok uzun zaman baskı altında tutulan bir gaz gibi patlar, toplumun gözenerlerini istila eder ve her yeri sömürgeleştirir.⁵⁴

50 Bruckner, *Ömür Boyu Esenlik*, 151-2.

51 Bauman, *Ölümlülük*, 27.

52 Bruckner, *Ömür Boyu Esenlik*, 153-4.

53 A.Heller-F.Feher, *Postmodern Politik Durum*, çev.Ş.Arın-O.Akinhay, (Ankara:Öteki Yay. 1993), 30.

54 Bruckner, *Ömür Boyu Esenlik*, 154.

20. yüzyılda, doktorların gözetiminde hasta sıfatıyla ölmek bir vatandaşlık hakkı hâline gelir. Hayat boyu tıbbî bakım, toplumun fertlerine götürmekle sorumlu olduğu bir hizmete dönüşür. Zaman, ritimleri, kayıp ve kaygı durumları ve ölümdaki kaçınılmaz son birey tarafından artan şekilde kendine ait özel bir olay olarak tecrübe edilir. Halbuki şirketler, dini kurumlar, siyasî partiler, devlet spor ve eğlence endüstrisi, çalışma ve boş zaman gün ve saatleri için birbiriyle yarışır.⁵⁵

Sekülerlik, müşterek kabul edilmiş bir varılacak noktayı yok sayar ve her bireyin ölümden kendi bireysel sonunu kabul eder. John Kennedy, Martin Luther King, Prenses Diana gibi ünlü kişilerin ölümü üzüntünün sağduyulu bir duygu olduğunu ve bu yüzden politik uygulamalarda uzun süreli var olamayacağını hatırlatır. Üzüntü dayanışma bağlarını harekete geçirir, ancak bir milleti de parçalayabilir. Seküler toplumlarda kayıplarının üstesinden gelebilmek, ölümlerle yüzleşmek bireye düşer. Üzüntü, toplumsal faaliyet merkezi olmaktan giderek özel bir olaya dönüşür. Birkaç istisna dışında bireylerin yaşam ritimleri, doğumdan ölüme, kurumsal ritüeller ve kamusal törenlerin yararları olmaksızın devam eder. Seküler toplumlarda bireyler kendi varoluş kaygılarının üstesinden gelebilmede gittikçe kendi araçlarına terk edilir. Toplum sekülerleştiği oranda bireyin öznel zaman tecrübesi yapaylaşır.⁵⁶

Modern tıp, “doğal ölüm” imgesi oluşturur. Doğal ölüm imgesi, ileri bir yaşta ama henüz sağlıklıyken, tıbbi gözetim altında öleceğimize yönelik bir beklenti... bir idealdir. Doğal ölümün literatüre girmesi, karşıt olarak hastalık, şiddet ya da mekanik bozukluklardan kaynaklanan anormal ölüm tanımlamalarını da hayata geçirir. Ölümün tıbbileşmesi aracılığıyla, sağlık hizmetleri diğer bütün inançların dışlandığı bir “dünya dini” konumuna yükselir. Illich, zorunlu ritüelleri ve kültürel olarak dayatılan mitleriyle modern tıp sisteminin dini bir vesayet kurumu gibi işlev gördüğünü, insanları sağlığına kavuşturma kisvesi altında, sanal hastalardan ibaret imgesel bir dünya dayattığı ve neticede hayatın anlam, acı, ölüm, cinsellik konularında giderek tıbbi ölçütlerle davranma zorunda kaldığına dikkat çeker.⁵⁷ Bu imge sadece batı toplumları için değil, bütün toplumlar için geçerlidir. Modern batı uygarlığının nüfuz ettiği her yerde, yeni bir ölüm imgesi ortaya çıkar. Bu imge yeni teknikler ve bu tekniklere karşılık gelen ethos üzerine kuruludur. Bu teknikler, kültürel anlamda tarafsız değildir; somut biçimlerini Batı kültürleri bünyesinde edinmiş ve batı ethosunda ifade bulmuşlardır. Beyaz adamın ölüm imgesi, tıp uygarlığıyla birlikte yayılarak kültürel sömürgeleştirme açısından önemli bir güç hâline gelir. Daniel Sulmasy'nin vurguladığı gibi her ethosun altında yatan bir mythos vardır; seküler etik dini etik kadar iyi ve kötünün, insan özgürlüğünün, acının ve şifanın bireyler ve toplumlarla bedenler arasındaki

55 Richard K. Fenn, *Time Exposure*, (Newyork: Oxford University Pres, 2001),45.

56 Fenn, *Time Exposure*: 38-39.

57 Illich, *Medical Nemesis*:76-7; Bauberot, *Dünyada Laiklik*, 56.

ilişkinin belirli vizyonları üzerine inşa edilmiştir.⁵⁸ Modern düşüncede ölüm, tedavi edilebilir bir hastalığın sonucudur. Bu yeni yorumla uzman tıp hizmetleri açısından bireysel hayatın süresinin uzatılması, eşit olmayan biçimde dağıtılmış bir değer hâline dönüşür:

Hastalıklarla savaşan tıp, katmanlara ayıran düzeneklerin oluşturduğu uzun listede yerini alır. Bütün uygulamaya yönelik amaçlar için bireysel yaşamlara farklı farklı değerler biçilir. Toplumun üst katmanını işgal edenlerin daha uzun süre yaşaması zorunlu olmasa da daha uzun süre yaşama haklarına dolaylı yoldan ya da gizlice ya bürokratik yollarla karar verilir ya da piyasanın düzeneği aracılığıyla garanti altına alınır.⁵⁹

Ölüm tedavi edilebilir bir hastalık olarak görülür. Hayatın nihai ufkundan günlük kaba dönüşür. Bu, hayat veren sözün, hayatı zehirleyen bir tehdit olarak geri sekmesidir. Artık hayat, ölümün nedenlerine karşı verilen savaşın amacına hizmet eder. Bu nedenle kalıcı dehşetin uzaklaştırılabilmesi, onunla ilgili bir şey yapma telaşı, neredeyse histerik ölçüde bir meşguliyeti ve gizemli suikastçıların varlığını derhal hissetmeyi gerektirir. Bütün ilgi, ölüm riskine kayar. Önemli olan hayatta kalmak için ne yapılması değil nasıl yapılmasıdır, hayatta kalmanın ölçütü ne kadar iyi yapıldığıdır. Zihin ve enerji tüketici, teknik yaşama kapasitesini aşma görevinin yerini ölümlülüğün aşılması geçer. Bu araçsallığın metafizik üzerindeki zaferidir. Şimdiki zamanın gelecekteki ölüme, olayın zamana karşı zaferidir. Gelecek görüş alanından çıkarılıp dışlanır. Şimdiki zaman akıp geçmediği gibi sonu da yoktur. Var oluşa ilişkin endişeler yoğun günlük sağlık telaşı içinde unutulup gider. Hastalık tedaviyle üstesinden gelinebilir bir endişe oluştururken tedavisi olmayan ölüm, korku oluşturur. Endişe üstesinden gelebilmek için insanı harekete geçirirken korku hareketi engeller. "*İnsan ölümden korktuğu sürece akıldan ayrılarak hevâya tâbi olur*".⁶⁰ Ölümün iptali hayatta gerçekçi bir hedefe dönüştürülemediğinde sağlık dönüştürülebilir. İnsanın sağlığını koruması için bir dizi şey yapması gerekir. Bunlar zaman aldığı gibi ölüm gibi varoluşa dair korkuların kaplayacağı zamanı da doldurur. Endişenin sağlık üzerinde çekici ve hoşnut edici etkisi budur. İnsan boş durup beklemeyi, uyarıldığı ölüm nedeniyle ilgili bir şeyler yapar. Doktorun bu sorunu şimdi burada ele alalım diğeri zamanı geldiğinde hallederiz tarzında serzenişleri dikkate alınır. Artık insan ölümlü olduğu için ölüyor değildir; ölüme ya şu ya da bu hastalıktandır. Bu nedenle o hastalığa yakalanmamak için mücadeleye girilir. Bu tıp çevreleri tarafından desteklenir ve reklâmı da yapılır. Bu inanca göre doğal nedenlerin sonucu ölümler azalır, hastalık sonucu ölümler artar. Doğal ölüm aykırı ilan edildiğinde, onun dışında kalanlar, kuşkulu hâle gelir. Açıklanamayan ölüm, ölümlülüğü her birinin kendi nedeni ve ilkede önlenebilir bir nedeni olan pek çok bireysel olaya ayıran bir dünya görüşü karşısında bir meydan okumadır.⁶¹

58 Tham, "Secularization of Death", 4.

59 Bauman, *Ölümlülük*, 180.

60 Ebu Bekir Razi, *Ruh Sağlığı*, çev. Hüseyin Karaman, (İst: İz Yay., 2004), 137.

61 Illich, *Medical Nemesis*, 75-7; Bauman, *Ölümlülük*: 174-5, 180.

Ölümün tıbbileşmesi aracılığıyla sağlık hizmetleri, nerdeyse diğer bütün inançları dışlayan bir dünya dini hâline getirilir. Bugün doğal ölüm, en uç noktada insan organizmanın tedaviyi reddettiği ana dönüşmüştür. İnsan artık ne son nefesini verdiği ne de kalbi durduğu için ölür; elektroensefalogram düz bir çizgi çizdiğinde ölür. Toplumsal anlamda kabul gören ölüm, insan yalnızca üretici olarak değil, aynı zamanda tüketici olarak da işe yaramaz hâle geldiği zaman gerçekleşir. Büyük emek verilerek eğitilen bir tüketicinin, tamamen kaybedildiğini kayda geçirmekten başka çare kalmadığında gerçekleşir. Ölüm, tüketici direnişin nihai biçimi kabul edilir.

Ölümün tanımı da açık değildir. Bugüne kadar bu tanımlama zorluğu bu ölçüde hiç yaşanmamıştır.⁶² Yaşam desteğine bağlı ölümle hayat arasındaki sınır belirsizdir.⁶³ Yaşam desteği teknolojileri, 20. yüzyılda yeni bir tür hasta oluşturur, beyin işlev görmez kalp akciğerler çalışmayı sürdürür. Bu durumda bir kişinin fiziksel ve hukuksal olarak öldüğünü söyleyebilmek yeni tanımlamayı gerektirir.⁶⁴

Modern dönemde ölüm var oluşu aydınlatmaz tersine karartır. Oluşturduğu tehdit sürekli bastırılmaya çalışılır. Ölümü kabullenme öylesine ağır bir yaşam koşuludur ki çok güç ve nadir gerçekleşir, kişide geriye dönüşü imkânsız sonuçlar oluşturur. Soll'e göre ölüm, "en temel kaygımız ve varoluşumuzun en sorunsal özelliği olmasından daha fazla, bizim için pek az ya da hiç önemi olmayan bir meseledir ya da öyle olması gerekir."⁶⁵

Tıpta topyekûn değişim, uzmanlıktan ve liberalleşmeden sonra yaşanır. İnsan bir uzmanın elleri arasında parçalanmakla kalmaz, her parçası çok sayıda rakibi karşı karşıya bırakır. Her terapist inanç ve mutlak şüphe arasında gidip gelir; her şeyi bildiğini iddia eden hekimin yanılma hakkı yoktur. Hastalık hastaları, yeni bir görüş ve yeni bir ilaç peşinde bir muayeneden diğerine koşuşturur. Hiçbir tedaviye inanmayan ama her şeyi deneyen çağdaş hasta, homeopatiden akupunktura, sofrolojiden alllopatiye aynı anda her şeye başvuran bir şüphecidir.⁶⁶

Ölümün kesinliği insanı aciz bıraksa da sonucun belirsizliği enerjiyi artırır ve harekete geçirir. Hayata ilişkin belirli tehlikelere yol açan sorunlar varoluşun kaçınılmaz sonu olan ölüme ilişkin metafizik ilgiyi bir kenara iter. Formda kalmak, egzersiz yapmak, rejimine dikkat etmek, lifli yiyecekler yemek, yağlı yiyeceklerden kaçınmak, sigara içilen yerlere girmemek, içme suyunun kirliliğine karşı mücadele etmek gibi görevler yapılabilir gerçekleştirilebilir

62 Farzaneh Zahedi, Bagher Larijani, and Javad Tavakoly Bazzaz, "End of Life Ethical Issues and Islamic Views", *Iranian Journal of Allergy Asthma Immunology* Vol.6, Suppl. 5, February 2007; (5-15), 6.

63 Alexander M.Capron. "Definition and Determination of Death: II. Legal Issues in Pronouncing Death". In: ed. Reich WT, *Encyclopedia of Bioethics*. (New York: Simon & Schuster MacMillan, 1995):536-537.

64 End of Life Care:An Ethical Overview, *Center for Bioethics University of Minnesota* http://www.bioethics.umn.edu/publications/bo/End_of_Life.pdf. April, 2005.

65 Ivan Soll, "Ölümün İddia Edilen Önemsizliği Üzerine", *Ölüm ve Felsefe*, (ed.)Jeff Malpas- Robert C.Solomon, çev. Nur Küçük,(İstanbul: İthaki Yay., 2006): 53-54.

66 Bruckner, *Ömür Boyu Esenlik* :160-1.

başta çıkılmayan ölüm, kimilerinin çok şey, kimilerinin bir şey yapabileceği sorun olarak yeniden tanımlanır. Norbert Elias, ölmek üzere olan kişi karşısında huzursuzluk duyulduğunu, ne söylenileceğinin bilinemediğini ifade eder. Bauman, bu huzursuzluğun utanca dönüşmemesi için yanında yer almamanın tercih edildiğini söyler. Kişiyi ölümlüğe mahkûm eden modern insanın zulm karşısındaki medenî duyarlılığı mıdır yoksa tiksinti mi? Joseph Harontunian'ın ölüm tanımlaması buna açıklık getirir. Ona göre, insan hayatı bir işlem, bir alışveriştir. İnsanın ölümü işlemin sonu ya da alışverişte başarısızlıktır. Ölmek üzere olan bir kişinin görüntüsü, modern dönemde iğrenç bir şeydir. Çünkü sağlık sorununun hayat sorunu yerine koyma çabasının boş çaba olduğunu açıkça ortaya koyar. Bu nedenle ölmek üzere olan kişi, göz önünden çekilir ya da profesyonellerin ellerine teslim edilerek zihinden de uzak tutulur. Ölmek üzere olan kişinin yalnızlığı bedeninin sağlığı ve zindeliğine ilişkin giderilemez ölçüde bireysel ilginin yalnızlığına da uygundur.⁶⁷ Çünkü düşünce hâlindeki ölüm, ölüme ilişkin en korkunç şeydir. Hayatın bütünü üzerinde bir gölge gibi uzanır ve hayata damgasını vurur. Modern yaklaşımda ölümün utanç verici bir şey olması, bir yakının cenazesini internet üzerinden takip edilecek kameralı mezarlıklara kadar vardırıır. Hatta musalla taşının üstünde tabutun içindeki ölüyle birlikte güllükler dağıtan pozlar vermek suretiyle başkalarının ölümü mucizevî fırsata dönüştürülerek neşeli anlara çevrilir. Bu tür uygulamaların rahatlatıcı ve ölümün vahim olmadığını hissetmeye, ölüme karşı bağışıklık kazanmaya yol açabileceği de düşünülmür.⁶⁸

Modern birey, ölüm karşısında keder, korku, öfke, umutsuzluk, kırgınlık, katlanma, karşı koyma, acıma, hırs, başarı, umarsızlık gibi tutumlar takınır. Zira ölüm, aklın en büyük yenilgisi, aklın güvenilirliğine destek veren boşluğun temelinde yatan saçmalığı dışa vurandır. Akli ölüm karşısındaki yenilgisinden kurtarmak için yapılacak bir şey yoktur, her kurtuluş çabası aslında onu daha da küçültür. W.Wahl, insanı bilime ve sağduyuya taşımayan ölümün, savunmanın ağır silahları olan büyü ve sağduyusuzluk gibi yardımcı araçları kullanıma soktuğuna dikkat çeker. Modernite ölümü aklın ve akılla beslenen teknolojinin ilgi alanına ve sorumluluğuna uygun görür. Ancak aklın göreve uygunsuzluğunu ortaya çıkarmaktan öteye de gidemez. Neticede insan yine büyüye ve ölümsüzlüğe başvurmaya zorlanır. Tıp bilimi ve ortaya çıkardığı teknoloji, ölümün son sınırları hakkında yalan söyleyerek ya da gerçeği söylemeyerek tedavi edilemez oluşuna karşı verilen mücadelede etkili sorunları kısmı hastalıklarla değiştirerek kendini büyüye dönüştürür. Üstü örtük biçimde yerine getiremeyeceği sözler verir, şaşırtıcı ameliyatlara, harika ilaçlar ve saygı uyandıran ileri teknoloji ürünü donanımlarından oluşan göz kamaştırıcı gösteri aracılığıyla dikkatleri verdiği sözlerin atılığında uzaklaştırır.⁶⁹

67 Bauman, *Ölümlülük*:159-176.

68 Bruckner, *Ömür Boyu Esenlik*,179.

69 Bauman, *Ölümlülük.*, 28,37,177.

Ölümsüzlük kusursuzluk halidir; Batı uygarlığı kusursuzluk için savaşır, ölümsüzlüğe kusurların bitirilmesiyle ulaşılacaktır.⁷⁰ Ölüme karşı yenilginin ıstırabı, soğukla tedavi (cryonics) teknolojiyle hafifletilir. Ölümcül hastalığın ilacı bulunana dek yapay olarak gerçekleştirilen uyutma işlemiyle beden, bilimin gelecek zafer günleri için bekletilir. Bu geleceğe ertelenen sonsuzluk arzusu bir gün teknolojinin üstün gücünde yeniden diriltilmeyi beklemeye koyulur. Bu sayede toprağın altında karanlığa gömülme ya da yakılıp kül olma yerine, soğuk hava deposunda uyandırılacağı günü bekleme teşvik edilir. Sonsuzluk umudu Batıda, çok sayıda derneği hayata geçirir.⁷¹ Ölümsüzlük çabası, salt şimdide, maddi dünyada sıkı sıkıya kök salmış her şeye karşı savaş açmak demektir. İnsanın ölüme tanıklığı başkalarının ölümü olduğu için bu insanın başarısına anlam katar. İnsan hayatta kalmak için öldürmek ister, o ölürken başkaları sağ kalmamalıdır. Uzun süre yaşayabilmek için ölen insanların ölüm nedenleri neyse onlardan kaçınılır.⁷²

Çağımız, sadece ölümlü değil, acıyı da inkâr eder; ondan bir felaket gibi kaçır, gerçek olabileceği kabul edilmek istenmez. Yas, acı, hastalıklar modern seküler dünya görüşünün akıl almaz konuları hâline gelir; geleceğe doğru sürekli ilerleyen modern toplumda acıya istek duyulmaz, konuşulması yasaktır, herkesin kendi başının çaresine bakması gereken olay hâlini alır. Yasak, sadece kamusal alanda değildir, acı temasına edebî eserlerde bile yer verilmez. Acı hasıraltı edilir ve kendi kendine yok olması umut edilir. Acıyı örtme girişimi, canlılık ve iyimserlik taklidini gerektirir. Hiçbir sözcük acıyı haklı gösteremez. Mutsuzlar, yaralılar, can çekişenler, ortam bozucular gibi sözcükler sözcük dağarcığından atılırken gençlik, sağlık, eğlence metafizik putlar seviyesine yükseltilir. Acı ve ölüme yakınlık alt üst edicidir, görmek bile yıklmaya neden olur. Acı çirkin bir şey, ölüm bulantı verici bir hoşnutsuzluktur.⁷³

İnanan insanlar, çektikleri ıstırap ve acıların öteki dünyada dinedeceğini düşünür. Burada çekilenin mükâfatı cennettir ve acı karşısında gösterilen metânet ve vakâr ölüm sonrası karşılığını bulacaktır. Bugün uyuşturulmayla, acı giderilmeye çalışılıyor, anne bebeğini dünyaya getirirken bile acı duymak istemiyor. Dünyada çekilen acıların cennette ödüllendirileceğine inanılmıyor. Acı çekmek anlamını yitiriyor. Giderek ölümden sonraki yaşama inanç azalıyor. İnsan, fâniliğini yadsıyor. Toplum ölümü yadsımaya katkıda bulunurken, ölümsüzlüğe olan inancın yitirilmesiyle ölümün yadsınmasını da zorlaştırıyor. Hastalıkların bu kadar yoğun olduğu dönemde bir ümit ve amaç vaat eden ahiret inancındaki

70 Bauman, *Ölümlülük*, 149.

71 Hick, "Değişen Ölüm Sosyolojisi", 241.

72 Bauman, *Ölümlülük*: 48-9,88,149,158.

73 Bruckner, *Ömür Boyu Esenlik*, 155.

zayıflık,⁷⁴ yalnızca kaygıları arttırıyor ve insanın ölüm gerçekliğinden kaçınması yıkıcılığını ve saldırganlığını arttırarak öldürmek şeklinde tezâhür ediyor.

Batı'da 20. yüzyılın ikinci yarısında yakın zamanda her türlü felaketin önlenebileceği, on-yirmi yıl içinde yoksulluk ve hastalığın, sınırların kalkacağı, hapishanelerin kapatılacağı vadedilir. İnsanlık, üçüncü bin yıla cehennemini son tohumlarını da çevresinden kovmuş olmanın guruyla ulaşacaktı. Susan Sontag'ın ifadesiyle Avrupa, trajediye yer olmayan tek yer hâline gelecekti.⁷⁵ Aldous Huxley, *Cesur Yeni Dünya*⁷⁶ adlı eserinde acı çekmenin ve ölümün olmadığı bir dünya resmeder. Bu dünyada ne ölüm korkusu ne de ölüm kaygısı vardır. Hiç kimse yaşlanmıyor, fiziksel ve duygusal olarak asla acı çekmiyor. Belirli bir yaşa geldiğinde gönüllü olarak toplum açısından faydalı bir gaza dönüştürülmek için yakılmaya gönderiliyor. Ancak peri masalı gerçekleşmediği gibi yok edilmeyi amaçlananlar daha da güçlenir. Hedonizmin mutlak değer kabul edilmesiyle ölüm ve acı tamamen anlamsız, haklara karşı hoş görülemeyen saldırı hâlini alır. Mutluluk odağında her türlü gerçekliğin yadsınması, meşruiyetini kaybeden acıyı yaşantıların ilk sırasına taşır ve kutsallığa bürünür. Ancak çekilen acı, herkesin içinde ortalığa serilince etik kurallar işlemez. Mutsuzluk karşısında demokrasi, reddedilen yeni hakların temeli kılınır. Acı çeken haklı olma hakkı kazanıp varoluşunu bunun üzerine kurduğunda, fiziksel ve psikolojik acı her şeyin ölçüsü hâline gelir. Değişen felaketlerin artışı değil, modern insanın manevî yoksunluğudur.

Modernite aydınlanmacılardan beri dayanılmazlık duygusunun sürekli genişlemesine sahne olmaktadır. Doğal olan bir şey artık adaletsizlik, keyfiyet terimleriyle ele alınmaktadır. Değişen önceki nesillere oranla daha çok sayıda felaket yaşıyor olmamız değil, bunlara karşı ruhsal hazırlıksızlığımızdır. Modern olmak, almımıza yazılan talihten payımıza düşeni alma becerisine sahip olmamaktır.⁷⁷

Hayat, anlamını ölümden alırken ölümün hayatın antitezi olarak görülmesi aslında, zihin bulanıklılığının neticesidir. Bu, sadece Batı'ya özgü de değildir. Ölüm fikrinden uzaklaşıp hayata sınırsız yapışmak kentlerin dokusuna kadar yansır. Ölüm ve ölü hayatın dışında tutulur. Hayatla ölüm arasındaki mesafe giderek artar; mesafenin azalmasına yol açacak geçişlere tedbir için de kalın ve yüksek duvarlar örülür. Böylece çekilen set, olası durumları güvenli kılar. Ölüm tecrübesi yaşanmadan gidilmez, gidildiğinde de zaten görülmeyecektir. Kaygılar

74 12 Haziran-18 Haziran 2017 tarihleri arasında MAK Danışmanlık tarafından 30 büyükşehir, 23 il ve 154 ilçede 5400 kişi ile yüz yüze görüşmelerle yapılan, *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı* konulu araştırmada. "Cennete gideceğiniz kesin olsa, şu an cennete gitmek için ölmeyi düşünür müsünüz?" sorusuna katılımcıların %65'i, "Böyle olsa bile ölmek istemem" diye cevap verir. Mehmet Ali Kulat, *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı*, Mak.Danışmanlık. 2017, 14.

75 Bruckner, *Ömür Boyu Esenlik*, 155.

76 A. Huxley, *Brave New World*, (New York: Perennial Classic, 1998).

77 Bruckner, *Ömür Boyu Esenlik*: 155,159.

bu Şekilde uygulamalarla giderilir. Halbuki Őehirler kente dđnüşmeden önce kabristanı, bedesteni, külliyesi, pazarı, meydanı, çıkmaz sokağıyla eski Şehir dokusu birbirini bütünlendi, kabristan bu dokunun tabii uzantısıydı. Mezarlıkları Şehir dışına atan “imaracı” yaklaşım, gerçekte ölümü gündelik hayattan sürgün etmeyi amaçlar.

Modern insan, ölüm olgusunu hayata aktarmakta büyük zorlanma yaşıyor. Mezarlıkları Şehirlerin dışına taŐıdığında ölümü hatırlatan her Şeyden kurtulacağını sanıyor. Oysa İslam Őehirlerinde camilerin hazirelerindekiyle birlikte büyük mezarlıklar Şehrin bir mütemmim cüzü olarak Şehir mimarisinin ayrılmaz bir parçasını oluşturur. Osmanlı insanı öldükten sonra camilerin haziresine gömülmeyi arzu eder. Böylece her daim gözle görölür bir yerde olup yaŐayanların dualarından istifade etmeyi düşünür. Bu durumda ruhu ezan sesinden mahrum da kalmayacaktır. Ölümü hayatın böylesine mütememim bir cüzü kılan bir gelenek, sadece ferde yönelik manevî fayda gözetiyor da değildir. Bu geleneğin içtimalî hayata dönük hikmetleri çok daha önemlidir. Çünkü her mezar taŐı, insanı ölümle rabıtaya geçirir; hesap gününü hatırlatır. Evinden çıktığında, sokağını döndüğünde, meydana açıldığında, işine girdiğinde, pazara yöneldiğinde hesap gününü hatırlatıcı uhrevî sembollerle karşı karşıya kalır. Gün boyu zihinlere ve gönüllere yapılan bu biteviye uyarı, ölümü, unutturmak Şöyle dursun hayata ışık tutan, ruh katan bir rehberle dönüştürür. Bu mezarlıkların değişmez ağacının çam ve akasya değil de servi oluşu bile boş değildir. Servi, elif gibi dümdüz duruŐuyla vahdetin sembolüdür. Rüzgâr estikçe Hu, Allah diye çıkardığı ses de Allah’ı zikrettiğine işaretir. Servi, ölüm ve fâniliğin sembolüdür. Kendine has kokusuyla ceset çürümesi sırasında oluşan kokuları da bastırır. Rüzgâr başka ağaçlar gibi dallarını sallamaya kolayca güç yetiremez. Bu hâliyle de sabır ve temkinli olmayı simgeler. Dik ve doğru duruŐuyla doğruluğu ve dürüŐlüđu, en üst dalının eğri duruŐuyla da Yaratan karşısında acziyeti ifade eder. Fâni olan insana her türlü güçlük karşısında yönelmesi gereken makamı gösterir.⁷⁸ İnanan insanın kaybettikleri karşısında sabır ve tahammül kuŐanımı, elindeki her Őeyiyle emanet oluŐunu bilmesiyledir. Emanet bugün veya yarın mutlak sahibine dönecektir. Sabır ve tahammül, ölüm ve hayat olaylarının güçlüğu karşısında insan bilincinin anahtarıdır. 1938 yılında mezar taŐı yazılarından hareketle bireylerin ölümüne yaklaşımlarını analiz eden Ünver (1938) bu kültürün Türk kültüründe ölümüne karşı tavrını Şöyle ifade eder:

İstanbul’da yaşayan halk ölümlerinin uykuda olduklarına, yeniden hayata gelinceye kadar uyuyup sonra dirileceklerine kaidir. Halkın felsefesinde ölmekle artık ebediyen yok olmak telâkkisi yer bulmamıŐtır. Halkın bu düşünçesi bugünkü felsefe cereyanlarının bazen menfî yollar takip etmesine güzel bir cevaptır.

⁷⁸ İbrahim Refik, “Osmanlı Şehir Mimarisinde Tevhid Mührü”. http://ibrahimrefik.com/yazlar/_osmanli_sehir_mimarisinde_tevhid_muhru 12.5.2009.

Halkça ruh vardır ve ebedidir. İnsanlar mutlaka ölüm geçidinden geçecektir. Lakin âdeme, yok olmağa değil, ruh âlemine.⁷⁹

Modern kentlerde ölüm kavramı ve ölen insanlar daha çok toplumsal hayatı derinden etkilemeyen bir marjinal hadiseye dönüşmektedir, ölenler kısa zamanda gözden kaybolurken modern toplumların geçmişe dair hafızalarının alan ve ömrünün neden kısa olduğunu da açıklar.⁸⁰ Oysa geçmişte ölüm olağandışı bir olay değildir, herkesin küçük yaştan itibaren sıkça gördüğü ve alıştığı bir durumdur. Uygulama değil, varoluş tarzı olarak algılanır. Ölüm de hayat gibi yaratıcının iradesinde akışını izler. "Ölüm keder doğurma, can çekişmelerin ortaya yaydığı bir sessizlik vardır ama ölü toprağa sevgiyle verilir."⁸¹Vakti saati geldiğini anlayan kişi, Rabbinin katına kul hakkı olmaksızın çıkabilmek için çoluk çocuğunu, yakınlarını komşularını çağırır, küsleriyle barışır, kırgınlıkları kaldırır, yapılan hata ve kötülükleri bağışlar. Miras ve diğer dünyalık işleri geride kalanlara âdil şekilde taksim eder, karşılıklı haklar helal edilir, uzun bir yolculuğa çıkarmış gibi hazır bulunanlarla vedalaşır, dualarını beklediğini hatırlatır. Kendisi ve etrafındakiler Kur'an okur, dua eder âdeta ölüm meleğinin çekinerek kapıdan içeri girememesini kolaylaştırıyormuş gibi, "artık gelebilir; bana yolculuğumda eşlik edebilir," diyerek varlığını hulus-i kalple teslim ederek geldiği âleme dönerdi. Bu bir yolcu uğurlamasıydı; giden asli vatanına, kalanlar da bir gün onların da döneceği inancıyla hasret ve hüznün yoğun olsa da ebedi âlemin gözler önüne serilen buluşma bilincinde bir daha ayrılmaksızın kavuşacağı güne ümitle sorumluluğu taşımaya adaylığında işine uğraşısına daha bir bilinçle sarılırdı.

Bir şahıs ölürken akrabalar ve yakın arkadaşlar genellikle orada hazır olur... ölmekte olan şahıs kelime-i şahadet getirir...eğer şahıs herhangi birine karşı bir kusur işlemişse, şayet mümkünse, o kişinin affı rica edilir; çünkü İslam akidesine göre, insanların haklarını yerine getirmek, Allahın hakları karşısında önceliğe sahiptir ve kendisine haksızlık yapılan bizzat affetmedikçe, insan haklarına tecavüz edilmeyecektir. İslam ölen kişiyi tanımasalar bile insanların cenaze törenine katılmalarını övgüye değer bir davranış olarak tavsiye eder.⁸²

Böyle bir dünya görüşü ve yaşam pratiğine göre, ölüm kaçınılan değil, beklenendir; fakat bu bekleyiş dünyayı unutturmaz. Kurulan denge yarın ölecekmiş gibi ahreti, hiç ölmeyecekmiş gibi dünyayı hatırlatır:

Ölüm beklenen sevimli bir oğuldur onun için. Son nefesin belirsizliğinden duyduğu korku hariç ölüme hazırdır. Hiç ölmeyecek gibi ev işlerini görür, kışlık

79 Süheyl Ünver, "İstanbul Halkının Ölüm Karşısındaki Duyguları", *Yeni Türk*, Yıl:1938, S: 68:312-321. <http://www.dunyabizim.com> 12.5.2014.

80 Burhanettin Tatar, "Yerleşiklik(Yuva) ve Sürgün Diyalektiği (Modern Toplumlarda Ailenin Yapısına İlişkin Bir Tahlil)", *Küreselleşen Dünyada Aile* (Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010), 54.

81 Cahit Zarifoğlu, *Yaşamak*, (Ankara: Akabe Yay., 1980), 60.

82 Fazlurrahman, *İslam Gelenğinde Sağlık ve Tıp*, çev. A.Bülent Baloğlu, A.Çiftçi (Ankara:Ankara Okulu Yay., 1997),186.

zahiresini tedariklerken bir yandan da dört gözle ölümü bekler gibidir. İnancı o kadar samimidir ki küçük odasının duvarları öte dünyayı engellemez. Ruhunun büyük bölümü ahirete sarkmıştır. Sabırla ve hazır, Allah'ın takdirini beklemekte ve umulacak en büyük şeyi, O'nun cemalini görmeyi ummaktadır.⁸³

Dinin ilkelerini içselleştirebilen birey, ölümü bir vuslata dönüştürür. Kemalât yolculuğunda varılacak nihâi nokta Mutlak Kemal sahibine kavuşmaktır. Bu durumda ölüm, olgun bir meyvenin zamanı geldiğinde dalından düşmesi gibidir.⁸⁴16. yüzyıla doğru gittiğimizde ölümün kendi kültürümüzde nasıl bir vuslat olarak algılandığına Mevlâna tanıklık eder. Mevlâna öldüğünde ardından yas tutulmasını değil, bilakis vuslat sevincine eşlik edilmesini ister:

Cenazemi görünce ah ayrılık ayrılık demeye kalkışma; kavuşup buluşmam o zamandır benim. Beni kabre indirip bırakınca, sakın elveda elveda deme; çünkü kabir, can topluluğunun bir perdesidir. Batmayı gördün ya, doğmayı da seyret. Güneşe, aya batmadan ne ziyan geliyor ki? Sana batmak görünür, amma, doğmaktır o. Mezar hapis gibi görünür, amma, canın kurtuluşudur o.⁸⁵

Modern dönemde kendi ölümü için kurulan sahnede en korunaklı konumda bulunan kişi, kritik bir durumda olan hastadır. Onun ne zaman ve hangi kesip biçmelerden sonra öleceğine, sağlık sistemi aracılığıyla eylemde bulunanlar karar verir. Toplumun tıbbileşmesi, doğal ölüm çağının sonunu getirir. Batılı, kendi ölümünü yönetme hakkını yitirmiştir; sağlık ya da özerk mücadele gücü, kendisinden son nefesinde bile esirgenir. Teknik ölüm, ölme karşısında bir zafer kazanır; diğer tüm ölümleri yener ve yok eder. Modern insan, iyileşemez bir hastalığa yakalandığında, yaşamından vazgeçme hakkına sahip olduğuna inanır. Sahibi olduğu bedeni üzerinde kendi karar veremez durumda olduğunda hasta yakını, iradesini açıklayamayacak hastanın yerine ötenazi kararı vermeye yetkili kılınır. Ötenazi ıstırap içindeki kişinin acılarını hayatının kısaltılmasıyla hafifletir. Hollanda ve Belçika gibi batı ülkelerinde iyileşme umudu bulunmayanlar, isterlerse doktor kontrolü altında hayatlarına son verebilirler. Ülkemizde yasal olarak izin verilmesi de pasif ötenazinin varlığı sık sık dile getirilir. Yapılan araştırmalar⁸⁶ ötenazinin yasallaşması yönünde eğilimlerin giderek ağırlık kazandığını gösterir. Ülkemizde hekimler, ötenaziye olumlu, yasal olmadığına değilse uygulamasına olumsuz yaklaşır. Hastayla ilgilenen ve çektikleri acıları

83 Zarifoğlu, *Yaşamak*, 133.

84 Mehmet Demirçi, "Mutasavvıflara Göre Ölüm", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* Ankara-1987, S.3,102.

85 Mevlana Celaleddin, *Divan-ı Kebir III*, haz. A.Gölpınarlı (Ankara:Kültür Bakanlığı Yay., 1992), 169.

86 Sevgi Nehir, Gülten Kardeniz, Saliha Altıparmak, Nilay Tok, "Üniversite Öğrencilerinin Ötenaziye İlişkin Düşünceleri: Bir Yükseköğretim Örneği" *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, c:1, S:2,2006, 28; Mustafa Aızoğlu; "Hekimlerin Ötenazi Hakkındaki Görüşleri", *Cerrahpaşa Öğrenci Bilimsel Dergisi*, Bahar 2014, c.6, S.7; Adnan Ataç- Levent Erdem "Ötenazi ve Organ Aktarım Etiği Ötenazi İle İlgili Bir Anket Çalışması", *Türkiye Klinikleri Tıbbi Etik Dergisi*, c.4, S.2, 1996: 79-81. Yapılan diğer bir araştırmada ötenazinin yasaklanması gerektiğini düşünenler %3.4 düzeyinde kalır. Çoğunluk (%56.5) akli dengesi yerinde olan kişiler için ötenazinin her zaman serbest olmasını %37.7 ise sadece ciddi ve umutsuz hastalık durumunda serbest olmasını savunur. <https://medium.com/felsefi-atizm/t%C3%BCrkiyede-atizm-anketi-sonu%C3%A7lar-ve-yorumlar-260fa944aa90>.

gören hemşireler, ötenaziyi savunsa da enjeksiyon ya da fiş çekme yöntemiyle bu uygulamayı kendisi yapmak istemiyor. Tıpkı Hume gibi başkaları için onay verenler, kendileri ve yakınları söz konusu olduğunda biraz daha fazla çekingen davranır. Dayanılmaz acıları olan hasta ölümü için yardım istiyorsa ve doktor da hastaya yardım etmekle yükümlüyse ötenazi yapılmalı denir. Dinin hukuk üzerindeki hâkimiyetinin, akla dayalı hukuk öğretileri aracılığıyla yıkılmasından sonra, yaşam hakkının Tanrı'ya ait bir hukuksal değer olduğu anlayışı reddedilse de insan yaşamı vazgeçilemeyecek kadar değerli ve her türlü müdahaleye karşı mutlak surette korunması gerektiğinden sözde vazgeçilmez. Bu durumda ötenazinin reddedilmesinin temel nedeni dine değil de laik anlayışla birlikte ortaya çıkan yaşamın dokunulmazlığı tezine bağlanır.

Bedensel ve zihinsel kusurlarla dünyaya gelen ve yaşama ihtimali düşük ve acı çekmekte olan çocuklara erken ötenazi uygulamalarının pek çok açıdan suistimale kapı araladığı gerekçesiyle reddedilir. Aktif ötenaziyi kabul edip, suç olmaması gerektiğini savunanlar, iyileşmesi mümkün olmayan bir hastalığa yakalanan hastanın acılarını dindirmenin insanî bir vazife ve hastanın huzurlu bir şekilde ölümüne yardım etmenin ahlâkî bir vazife olduğunu savunuyor. İnsan kendi geleceğini belirleme ve kendi kaderini tayin edebilme hakkına sahip onurlu bir varlık olarak kendi ölümüne karar verme hakkını da elinde bulundurması isteniyor. Böylece iyileşme imkânı bulunmayan hastalara boşu boşuna zaman, para ve çaba sarf edilmeden hayatlarının sona erdirilmesi gerektiği savunuluyor.⁸⁷ Transhumanism, Post-human, Human+ gibi deyimlerle anılan hareketlerin önemli ölçüde fonlandığı ve insan bedeninin elektronik, kimyasal ve/veya genetik müdahalelerle kalıcı olarak geliştirmenin amaçlandığı⁸⁸ insan, gerçekten iyileşemez bir hastalığa yakalandığında, yaşamından vazgeçme hakkına sahip midir? Hasta yakını, iradesini açıklayamayacak kadar hasta olan hastanın yerine ötenazi kararı vermeye yetkili midir? sorularına modern toplumda bireysel dünyaya mahkûm edilen dinin, cevabı tavsiyenin ötesine taşınmıyor. Beyin ölümü gerçekleşen bir hastanın yaşamına son verilmesi yetkisi yasa, tıp, din ve aile kurumlarının konuya müdahalesine yol açsa da meşruiyet belirsizliği olarak görülen çoğulculuğa dayandırılan bu durum aslında⁸⁹ vahyi dinlerin toplumun bütününe kuşatan niteliğinin modern toplumlarda özerk bir alan olarak görülmesinin tabii bir neticesidir. Çoğulculuğu, dünya görüşlerinin rekabeti olarak değerlendiren Berger de hiçbir dünya görüşünün bütüncül geçerliliği olmadığı bir durum olan çoğulculuğu, dinlerin tartışmasız kabul edilmesini engelleyen niteliğine dikkat çeker.⁹⁰ Yasalar insan hayatını koruma eğiliminde olsa da bu eğilim iyi tasarlanmış kısımların, kusursuzca işlenmiş suçların ve suç dalgalanmalarındaki sayısal iniş ve çıkışını önlemeye yetmiyor. Öldürme işlerinde

87 Muharrem Özen, Meral Ekici Şahin, "Ötenazi", *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl: 2010 S: 68 :23-24.

88 Murat Civaner, "Tıp Etiği Nereye?", *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 2014, c.1, S. 1,(4-12) :10-1.

89 Bk. Richard Fenn, *Liturgies and Trials: The Secularization of Religious Language.*, Oxford: Basil Blackwell. 1982.

90 Peter Berger, *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion.* Garden City, N.Y. Doubleday. 1967, 151.

ustalaşanlar, yöntemlerini anlatmaktan doyum sağlıyor. Gelişen çağdaş suç işleme yöntemlerinde teknolojik ilerlemenin ve dedektif öyküleri modasının etkisi olsa da gerçekte bunlar ölümü gizleme, onu görmezlikten gelme, ölüm yokmuş gibi davranmada var olan hayatı küçük görme tutumundan kaynaklanıyor. Toplama kamplarının ve toplu öldürmelerin varlığı tek yanlı bir varoluş görüşünün neticesidir. Düşünceden, konuşmadan ölümü silme çabalarının yararı olmadığı anlaşılıyor. Oysa ölüm kendisine aldırmayanları ya da aldırmadığını söyleyenleri, inkâr edenleri vakti geldiğinde biçip geçiriyor.⁹¹

Hayata ne derece sıkı bağlandığımızın farkında değiliz. Ölümü hatırlamıyoruz. Okunan salalar ses geçirmeyen camlardan içeriye ulaşmıyor. Komşunun ölümü birkaç gün sonra ya uzaktaki çocuğunun telefonla arayıp ulaşamaması ya da günlerce kapısının açılmamasıyla haber verilen polislin gelişile anlaşılıyor. Bu öyle sadece şehrin görkemli semtlerinde değil, en sıradan geleneksel yapılanmanın hâkim olduğu yerlerde de görülüyor. Eşi ölen kadın ve erkeklerin çoğu yalnız yaşıyor. Artık eskisi gibi komşu diyerek kapılar çalınarak girmekten çekiniliyor. Özellikle yalnız yaşayan erkeğe misafirlğe gelen de olmuyor. Aileyle birlikte kahvaltı yapmak da tarihe karışmakta olduğundan diğer odada uyuyan kadın eşinin yatakta cansız yattığını saatler sonra bir şekilde odanın kapısını açtığında fark edebiliyor. Evlerde herkesin odası ayrı. Artık herkes özerk. "Rahatsız edilmek istemiyorum" yazısının yerine ölen kişi "ben öldüm" diyerek kapının üstüne yazı da koyamıyor. Televizyon ekranlarında günlerce haftalarca sonra ölen veya öldürülen kişilerin haberleri artık ilk günlerindeki gibi sarsmıyor. Tek bir dizinin ilk 55 bölümünde toplam 411 cinayet, 152 yaralama, 110 işkenceyi izleyen, küçüklüğünden başlayarak internette vahşice öldürme oyunları oynayan modern insanın⁹² ölümü sahte dünyanın dışına çıkarak algılaması her geçen gün zorlaşıyor. Ölüm ve öldürmek kanıksanıyor. TV'ler ölüm ve kan kustukça sinemada macera izler gibi izleniyor.⁹³ Ölüm/öldürme fotoğrafları tersine bir işleyişle insanda "yabancıнын ölümü" duygusunu güçlendiriyor. Ölüm olgusuna bu olağanüstü aşinalık ölümü idrak etmek yerine "ekranın büyüül dünyasının bir parçasına"⁹⁴ dönüştürüyor. Ötekinin ölümü yaşayan için senin de başına gelecek diye bir hatırlatıcı olsa da ölümü göz ardı eden bir duyarsızlıkla aile ferдинin ölümü karşısında bile yaşanan mekândan uzaklaşma hatta evini satma başka yere taşınmak suretiyle ölüme sözde meydan okunuyor. Eskiden son anlarında hastayı evine götürme ve bir gece evde bırakma arzusu ve direnci artık tersine hastanelere dönen seyrende ölümle ve ölenle yüzyüze gelmeme mücadelesiyle yaşanıyor. Ölü için yıkama ve kefenleme işlerinin yetkililerce üstlenilmesi, ölümü sadece bir grup insanın uzmanlığında ekonomi pazarında bir uğraşıya

91 Octavio Paz, *Yalnızlık Dolambacı*, çev. Bozkurt Güvenç (Ankara:Bayraktar Yay., 1982): 75-6.

92 Müslüm Yücel, "Evdeki "Derin" Okul, Mafya Dizileri, *Birikim Dergisi*, 17.07.2008. <http://www.birikimdergisi.com/birikim/makale.aspx?mid=437>.

93 Ali Haydar Haksal, *Kuşkonmazda Konuşan Adam* (İstanbul:Yedi İklim, 1998),40.

94 Hick, "Değişen Ölüm Sosyolojisi." 241.

dönüştürüyor. Önceleri ölen kişiden ziyade geride kalanlarla acıyı paylaşma ve dayanışma açısından yedi gece devam ettirilen okumalar, öldüğü günle sınırlı tutuluyor. Sebeplere gelince, ulaşımdan iş güce, çoluk çocuktan ekonomik duruma; evlerin darlığından kalabalık ve acılı atmosferlerin şekeri, tansiyonu yükseltip sıhhati bozduğuna kadar çok sayıda faktörden söz edilebilir. Fakat aylar, yıllar sonrasının planları şimdiden yapılıyor. O kadar ki, iyi bir konumda bulunma takıntısı yer kalmaz endişesiyle ölmeden mezarlıkları dahi satın alılabiliyor. Oysa ömür, anne karnıyla toprak altındaki iki karanlık arasında yakılan bir kibrit alevi gibidir; alev almasıyla sönmeye an meselesidir.⁹⁵ Her şey modern insanın elinin altında. Komşunun akrabanın sıkıntılarını dinlemek yerine, sanal ortamda sanal arkadaşlarıyla her türlü problemini tartışabiliyor ve içinden geleni içinden geldiği gibi paylaşabiliyor. Bağırarak çağırarak yok, olsa da yeni frekanslar deneniyor. Artık “özgür insan,” kendini gözleyen insanüstü varlıkları hissedemeyecek kadar meşgul. Elindeki telefon 24 saat her saniyesiyle kendine eşlik ediyor. Hayatın renkli gidişini etkileyen yegâne şey, faturalar ya da ulaşan borç mesajları. Kimim ben? Neden varım? Ya da Varlığımın bir amacı var mı? Varlığımın sonsuz olmadığını biliyorum; peki ya öldükten sonra bana ne olacak? gibi sorular modern insanın ilgi dünyasına hitap etmiyor gibi.

Her şeyin değeri ve anlamı temin ettiği faydaya göredir. İnsanın da varlığı faydadan hâli kaldığında fişi çekmek zararı daha fazla ve yakından duyanlara kalıyor. Çünkü çağın insanının aradığı zenginlik, hızdır, makamdır ve şöhrettir. Beyin ölümü gerçekleşmiş kişinin soluk alıp vermektan başka bir şeyi de yoktur; ne üretici ne de tüketicidir. Bu durumda varlığı topluma zarardır; ya kendi özgürlük hakkını kullanır ya da seküler ahlâk devreye girer ve hayatı sona erdirir.

Halbuki genelde dinler, özelde de İslam düşüncesi, dünya ve ahireti birbirini tamamlayan bir bütünlük olarak ele alır. Hayat ruhun yaratılıp bedene üflenmesiyle başlayıp ölümle sona eren, adına ecel denilen bir süreyi kapsar. Örenğin Kuran’da ölüm ve ötesindeki gerçeklikler Allah’a döndürülmek, kavuşmak ve buluşmak fiilleriyle karşılanır.(Kuran, 2: 223; 6:31, 36, 154; 10:45; 18:110; 19:40; 36:22,43; 89:28. Kur’an dünya hayatını ahiret hayatıyla mukayese ederek dünya hayatının geçiciliğini ve ebedi âlem açısından kazanç veya kayıp mekânı olmasıyla vurgular.(Kur’an, 29:64. İnsanoğlu uyarılarak her türlü gaflet ve aldanmadan korunmak istenir.(Kur’an, 18:26,46; 28:60;42:36). Bu dünyanın ötesindeki gerçekliklere inansa da inanmasa da her insan ölümü tadacaktır. Hiç kimse nerede, ne zaman ve ne şekilde öleceği bilgisine sahip değildir.(Kur’an: 3:145; 22:5; 31:34;40:67.

95 Emre Dorman, *İnsanlar Uyurlar, Ölünce Uyanırlar* (İstanbul: İstanbul Yay., 2011) 16.

SONUÇ

Özünde ölüm, geleceği duyumsatan hayatın öteki yüzü, hayatın tamamlayıcı yüzüdür. Aslında gelecek bir bakıma ölüme yürüyüştür. Doğumla başlayan bu yürüyüş, her nefeste eksilerek sürüyor. Ölüm yeryüzündeki sonluluğun sonsuzluğa açılış kapısı, bir tebdil-i mekân, bir boyuttan diğerine geçiş, ten kafesini terk ediş. Ezeli ve ebedî aşkın mektebinde okuyanlara göre “uykudan uyanış”; hakikatle yüzyüze geliş, bir başka nokta-i nazardan aşkın maşukuna kavuşması. Var olmanın tam merkezinde yer alan ölüm, “var olmanın, kayıtsız bir şekilde var olmadığını, kurallarını kendisinin koymadığının da bir işareti.”⁹⁶ Ölüm ve hayatın iç içeliğinin giderek ölümün hayatın çok uzağına taşınan farkındalığı, insanın nasıl bir zihniyet değişiminde olduğunun göstergesi. Çevremize yansıyan insandaki ölümsüzlük arzusunun giderek artan dozu. Ebediyet umudu, insanın en büyük ve en eski arzusu.

Modern insan, ölüm olgusunu hayata aktarmakta zorlanıyor. Sekülerizm aslında hayat ve ölüm karşısında inancın yeniden örgütlenmesinden ibaret.⁹⁷ Ölümü bilmek ona inanmak anlamına gelmiyor. Öte dünya ölümle değil, bu dünyada başlıyor. Seküler dünya görüşü ise acıyı ve ölümü anlamsız korkunç bir şey, ihmal edilmesi ve mümkün olduğunca uzun süre ertelenmesi gereken bir şey olarak görüyor. Hızlı bir ölüm, acı ya da ağrı dayanılmaz hâle geldiğinde arzu ediliyor. Bu görüş hayatı sonlandırmada bireyin özerk kararını ve kendi yazgısını kendi belirlemeyi, zamanlama, yöntem ve durumu kontrol etmeyi savunuyor. “Yaşam kalitesi” değer ölçüsü ve asil bir yaşantıya dönüşüyor. Modernitenin, ölüm ve ölümlüğü yapı sökülümüne uğratması, ölüm gerçeğini ortadan kaldırmaz ama onu hiç istenmeyen bir yabancı ve öteki durumuna sokar. Ölüm, yadırganıp uzak mekânlara sürülmeye, zamanın dışına atılmaya çalışılır. Diğer taraftan gözler önünde akıp giden bütün ölüm sahneleri, bir yabancının ölümünün hayatlardan hiçbir şeyi çekip alamayacağından emin olmanın verdiği kayıtsızlıkla izlenir. Bu tuhaf durum aslında modernlik tecrübesinin iki yüzüdür. Bir yanda ölüm, yas ve acı, sağlık ve mutluluk adına reddedilir, en yakınların ölmesine değil, hasta olmasına bile tahammül edilmez, çocuklara ölümden söz edilmez. Diğer yanda iç dünyalarda hiçbir hüznün ve kederi harekete geçirmeyen, yasın kırıntısına bile izin vermeyen sıra dışı bir ölüm, vahşi bir cinayet, akıl almaz bir cinnet anı biraz tiksiniyor biraz da gözleri kaçırarak ama büyük bir merak ve hazla seyretme arzusu yaşanır. Hem ölümden korkulur hem de ölüm diye bir şey yokmuş gibi hayata dalıp gidilir. Ölümde anlam bulunamıyorsa yaşamda da anlam yoktur aslında. Yedek organ endüstrisi, gen mühendisliği, genetik kopyalama, ötenazi, klonlama teknolojik bir gelişmeden ibaret değil elbet. Nietzsche’nin “öldü bütün tanrılar; üstün insanın yaşamasını istiyoruz artık.”⁹⁸ haykırışında insanın Tanrılığa

96 Ercan Yıldırım, “Varolmak”, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi Nurettin Topçu Özel Sayısı*, Yıl:2006. S.109, (156-167),161.

97 Süleyman Seyfi Öğün, “Ölüme İnanıyor musunuz?”, *Düşünen Siyaset*, Mayıs 1999, Yıl. 1 S.4, (33-36): 34-5.

98 Friedrich Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüş*, (Ankara:Panama Yayınları, 2011,21.

soyunuşu bir oyun değil. Tanrı'yı öldürdüğünü ilan eden insan elbet ölümü engelleyebilecek değil. Ama kitleler hâlinde ölüm üstün insanın ürünü. Ölüm, haddini bilmeyen üstün insana, çabalarının işe yaramadığını gösteren bir ayna. "İnsan görüşten ibarettir; ötesi ettir, deridir;/gözü neyi görürse odur, o şeyden ibarettir."⁹⁹ Zira görmek sadece görmek değil, inanmaktır.

KAYNAKÇA

- Akhtar, Shabbir. *The Quran and the Secular Mind: A Philosophy of Islam*, USA: Routledge Taylor & Francis Group 2007.
- Ariens, Philippe. *Western Attitudes Toward Death From the Middle Ages to Present*, London: Johns Hopkins University Press, 1975.
- Ataç, Adnan - Levent Erdem. "Ötanazi ve Organ Aktarım Etiği Ötanazi İle İlgili Bir Anket Çalışması", *Türkiye Klinikleri Tıbbi Etik Dergisi*, c.4, S.2, 1996, (79-81).
- Azizoğlu, Mustafa. "Hekimlerin Ötanazi Hakkındaki Görüşleri". *Cerrahpaşa Öğrenci Bilimsel Dergisi*, Bahar 2014, c.6, S.7.
- Berger, Peter L. *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Doubleday:1967.
- Berk, İlhan. *Şeyler Kitabı Ev*. İstanbul: Sel Yay. 1990.
- Bruce, Steve. *God is Dead. Secularization in The West* Malden: M.A. Blackwell, 2002, 27.
- Bauberot, Jean. *Dünyada Laiklik*. çev. Ertuğrul Cenk Gürcan. İstanbul: Dergah Yayınları, 2008.
- Bauman, Zygmunt. *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*. çev. Nurgül Demirdöven. İstanbul: Ayrıntı Yay., 1992, 83.
- Bruckner, Pascal. *Ömür Boyu Esenlik*, çev. Birsal Uzman. İstanbul: Ayrıntı Yay., 2012.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2009.
- Capron AM. "Definition and Determination of Death: II. Legal Issues in Pronouncing Death". In *Encyclopedia of Bioethics*. (ed.) Reich WT. New York: Simon & Schuster MacMillan, 1995.
- Chadwick, Owen. *The Secularization of The European Mind In The Nineteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Civaner, Murat. "Tıp Etiği Nereye?" *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 2014, c.1, S. 1, (4-12).
- Cliteur, Paul. *Secular Outlook*. USA: Wiley Blackwell, 2010.
- Dorman, Emre. *İnsanlar Uyurlar, Ölünce Uyanırlar*. İstanbul: İstanbul Yay., 2011.
- Fenn, Richard. *Liturgies and Trials: The Secularization of Religious Language*. Oxford: Basil Blackwell. 1982.
- Demirci, Mehmet. "Mutasavvıflara Göre Ölüm", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. Ankara, S.3, 1987.
- Dobbelaere, Karel. "Toward an Integrated Perspective of the Processes Related to the Descriptive Concept of Secularization", In William H. Swatos, Daniel V. A. Olson, (ed.): *The Secularization Debate*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2000.

99 Mevlana, *Mecalis-i Seba (Yedi Meclis)*, çev. Abdülkadir Gölpinarlı, (İstanbul: Kent Basımevi, 1994), 28.

- End of Life Care: An Ethical Overview, Center for Bioethics University of Minnesota. http://www.bioethics.umn.edu/publications/bo/End_of_Life.pdf. April, 2005.
- Epiktetos, *Düşünceler ve Konuşmalar*, çev. Burhan Toprak. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1967.
- Fazlurrahman. *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp*. çev. A.Bülent Baloğlu, A.Çiftçi. Ankara: Ankara Okulu Yay., 1997.
- Fenn, Richard K. *Time Exposure*. Newyork: Oxford University Pres, 2001.
- Fromm, Erich. *Kendini Savunan İnsan*, çev. Necla Arat,4.bas. İstanbul: Say Yay., 1994
- Gadamer, Hans George. "Ölüm Tecrübesi", çev. Ali Rıza Aydın, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II S: 1, 2002: 105-112.
- Haksal, Ali Haydar. *Kuşkonmazda Konuşan Adam*. İstanbul:Yedi İklim, 1998.
- Heler, A. - Feher, F.,*Postmodern Politik Durum*, çev.Ş.Arın-O.Akınhay. Ankara: Öteki Yay. 1993.
- Hick, John. "Değişen Ölüm Sosyolojisi", çev. Turan Koç, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7,1990.
- Hume, David. "On Suicide". In *Hume on Religion*. London: Collins, 1963.
- Huxley, A., *Brave New World*. New York: Perennial Classic, 1998.
- Kutlu, Mustafa. *Beyhude Ömrüm*. İstanbul: Dergah Yay., 2012.
- Illich, Ivan. *Medical Nemesi*. New York: Pantheon Books, 1976.
- Jenkins, Philip. *God's Continent Christianity, Islam and Europe's Religious Crisis*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Jürgen Habermas, Jürgen. *Rasyonel Bir Topluma Doğru*, çev. A. Çiğdem ve M. Küçük. Ankara: Vadi Yay., 1992.
- Lee, Susanna. *A World Abandoned By God : Narrative And Secularism*. Massachusetts: Rosemont Publishing & Printing Corp., 2006.
- Martin, David. "Does The Advance of Science Mean Secularization?" <http://www.thedivineconspiracy.org/Z5218D.pdf>
- Martin, David. *The Religious and The Secular*. London: Routledge&Kegan Paul, 1969.
- Mevlana Celaleddin, *Divan-ı Kebir III*, haz. A. Gölpinarlı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1992.
- Mevlana Celaleddin, *Mecalis-i Seba*(Yedi Meclis), çev. Abdülkadir Gölpinarlı. İstanbul: Kent Basımevi,1994.
- Nehir, Sevgi., Gülten Kardeniz, Saliha Altıparmak, Nilay Tok, "Üniversite Öğrencilerinin Ötenaziye İlişkin Düşünceleri: Bir Yükseköğretim Örneği" *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, c:1, S:2,2006.
- Nietzsche, Friedrich. *Böyle Buyurdu Zerdüşt*. Ankara: Panama Yayınları, 2011.
- Özen, Muharrem.Meral Ekici Şahin, "Ötenazi", *Ankara Barosu Dergisi* , Yıl: 2010 S: 68.
- Öğün, Süleyman Seyfi. "Ölüme İnanıyor musunuz?", *Düşünen Siyaset*, Mayıs 1999,Yıl. 1 S.4, (33-36).
- Pakdil, Nuri. *Bir Yazarın Notları*1. Ankara: Edebiyat Yay., 1980.
- Paz, Octavio., *Yalnızlık Dolambacı*, çev. Bozkurt Güvenç. Ankara: Bayraktar Yay.1982.

- Plato, *Phaedo* çev. Benjamin Jowett., 4-10 <http://files.meetup.com/2403712/PHAEDO.pdf>.
- Razi, Ebu Bekir. *Ruh Sağlığı*, çev. Hüseyin Karaman. İstanbul: İz Yay., 2004.
- Refik, İbrahim. "Osmanlı Şehir Mimarisinde Tevhid Mührü", http://ibrahimrefik.com/yazlar/_osmanli_sehir_mimarisinde_tevhid_muhru 12.5.2009.
- Rossi, Paolo. *Gemi Batıyor Seyreden Yok ilerleme Fikri*, çev. Durdu Kundakçı. Ankara: Dost Yay., 2002.
- Russel, Bertrand. *Aylaklığa Övgü*, çev. Mete Ergin. İstanbul: Say Yay., 1983.
- Sallmann, Jean-Michel. "Cadılar", iç. *Kadınların Tarihi*, c. 3, çev. A. Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay, 2005.
- Seneca, Lucius A. *Ahlaki Mektuplar*, çev. Türkan Uzel. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1992.
- Smith, Graeme. *A Short History of Secularism*. New York: I. B. Tauris, 2008.
- Soll, İvan. "Ölümün İddia Edilen Önemsizliği Üzerine", *Ölüm ve Felsefe*, (ed.) Jeff Malpas-Robert C.Solomon, çev. Nur Küçük. İstanbul: İthaki Yay., 2006.
- Sommerville, C. John. "Stark Age of Faith Argument and the Secularization of Things: A Commentary," *Sociology of Religion*, Vol. 63, No. 3 (Autumn, 2002), (361-372).
- Tatar, Burhanettin. "Yerleşiklik(Yuva) ve Sürgün Diyalektiği (Modern Toplumlarda Ailenin Yapısına İlişkin Bir Tahlil)", *Küreselleşen Dünyada Aile*. Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010.
- Tham, Joseph. "Secularization of Death in End of Life Issues, Presented at EduBioethics Workshop III-End of Life, School of Medicine, Université R. Descartes Paris V, Paris, 2007, October 3-5. [http://www.uprait.org/sb/index.php/bioethica/article/viewFile/321/307\(1.4.2010\)](http://www.uprait.org/sb/index.php/bioethica/article/viewFile/321/307(1.4.2010)).
- Touraine, A. *Modernliğin Eleştirisi*, çev. H.Tufan. İstanbul: Yapı ve Kredi Yay., 1994.
- Ünver, S. "İstanbul Halkının Ölüm Karşısındaki Duyguları", *Yeni Türk*, Yıl:1938, S: 68:312-321. <http://www.dünyabizim.com> 12.5.2014.
- Voye, Liliane. "Secularization in a Context of Advanced Modernity", *Sociology of Religion*, Vol. 60, No. 3 (Autumn, 1999): 275-288.
- Wallis, R. -Bruce, Steve "Secularization: The Ortodox Model", in *Religion and Modernization: Sociologists and Historians Debate The Secularization Thesis*, Ed. Steve Bruce. Oxford: Clarendon Press, 1992.
- Wilson, Bryan. *Religion in Secular Society*. Oxford: Oxford University Pres, 1982.
- Yallom, Irvin D., *Din ve Psikiyatri*, çev. Emre Ağanoğlu, İstanbul: Turkuvaz Yay. 2009.
- Yıldırım, Ercan. "Varolmak", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi Nurettin Topçu Özel Sayısı*, Yıl:2006. S.109, (156-167).
- Yücel, Müslüm. "Evdeki "Derin" Okul, Mafya Dizileri, *Birikim Dergisi*, 11.07.2008. <http://www.birikimdergisi.com/birikim/makale.aspx?mid=437>.
- Zarifoğlu, Cahit. *Yaşamak*. Ankara: Akabe Yay., 1980.
- Zahedi, Farzaneh.- Bagher Larijani, and Javad Tavakoly Bazzaz, "End of Life Ethical Issues and Islamic Views", *Iranian Journal Allergy Asthma Immunol* February 2007; vol.6 (Suppl. 5): 5-15.

